UNIVERSAL
LIBRARY
OU-232912
UNIVERSAL
LIBRARY

به عون صناع مکین ومکان فضل خلاق مین زمان

الحمد لله الاحد الذی لا ند له والفرد الذی لا ضد له که کتاب مستطاب تفسیر
کلمه طیبه تصنیف مولانا شاه عبد الرحمن لکنوی قدس سره موسوم به

کلمه طیبه

وشرح حامل المتن از مولوی نور الله نور الله مضجعه مشهور بالنور المطلق که
زنگ زدای شرک خفی وجلی وظلمت ربای شک وشبهات دلست

در مطبع نامی منشی نولکشور طبع مین مزین ومنقوش شد

اطلاع - اس مطبع مین ہر علم و فن کی کتب کا ذخیرہ سلسلہ وار فروخت کے لیے موجود ہے جسکی فہرست مطول ہر ایک شائق کو چھاپہ خانہ سے مل سکتی ہے جسکے معاینہ و ملاحظہ سے شائقان احوال کتب کے معلوم فرما سکتے ہین قیمت بھی ارزان ہے اس کتاب کے ٹیٹل پیج کے تین صفحہ جو سادے ہین انمین بعض کتب اخلاق و تصوف فارسی و اردو درج کرتے ہین تاکہ جس فن کی یہ کتاب ہے اس فن کی اور بھی کتب موجودہ کارخانہ سے قدردانون کو آگاہی کا ذریعہ حاصل ہو

کتب اخلاق و تصوف فارسی

گلستان محشی خرد - از حضرت مصلح الدین سعدی شیرازی -

ایضاً - بتوسط قلم محشی -

ایضاً - مع فرہنگ و ٹیٹل رنگین -

ایضاً - بخط قلم جلی -

گلستان مترجم - ترجمہ اردو لفظ بلفظ -

شرح گلستان - نادر شرح از ملا محمد اکرم ملتانی -

ایضاً - مسمی بہ ریاض رضوان - شرح از مولوی ریاض علی -

ایضاً - مسمی بہ خیابان - شارح حضرت سراج الدین علی خان آرزو -

تضمین گلستان سعدی - مصنفہ منشی ہرگوپال تفتہ -

گلستان حکیم قاآنی - بجواب گلستان سعدی اسی طرز و روش کی مصنفہ حکیم قاآنی المعروف بہ میرزا حبیب شیرازی -

بہارستان جامی - بجواب گلستان سعدی از ملا عبد الرحمن جامی -

خارستان محشی - کمیاب کتاب نظم و نثر مین ہم پہلو گلستان ہے سولہ باب مین مصنفہ ملا مجد الدین خوانی -

اسرار الاولیا - اسمین بائیس فصل ہین اور ہر فصل مین اتحاد اقسام رموزات اہل اللہ کا ذکر ہے از حضرت شیخ فرید الدین شکر گنج -

اخلاق محمدی - فضائل علوم وغیرہ کا ذکر ہے چالیس باب مین مصنفہ مولوی محمد علی یزدی -

مصباح الہدایت - ترجمہ عوارف مشتمل بر ذکر مبانی و وجوہ طریقت اہل تصوف مترجمہ حضرت محمود الکاشانی -

مصباح التہذیب - باسم تاریخی حکایات و نصائح مصنفہ کمال الدین -

رسالہ ہدایۃ المومنین الی سلسلۃ الصالحین - باذکر کتاب مصنفہ ابو الخیر مولوی معین الدین مشہدی -

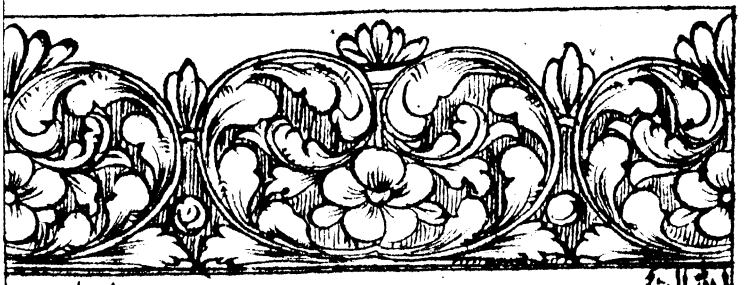
بعون صناع مکامین و فضل خلاق مین زمان

الحمد لله الاحد الذی لا ند له والفرد الذی لا ضد له که کتاب مستطاب تفسیر
کلمه طیبه تصنیف مولانا شاه عبد الرحمن لکنوی قدس سره موسوم به

کلمه طیبه

و شرح حامل المتن از مولوی نور الله نور الله مضجعه مشهور بالنور المطلق که
زنگ زدای شرک خفی و جلی و ظلمت ربای شک و شبهات دلی است

در مطبع نامی منشی نولکشور طبع مزین و مقبول جهان شد



بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي نور قلوب العارفين بلا إله إلا الله وشرح صدور العاشقين بلا حول ولا قوة إلا بالله ۵ قطعه

از برائے ثبوت وحدت خویش	گفت خود لا الٰہ الا اللہ
ماسوا را بیک نفس زمیان	مے برد لا الٰہ الا اللہ

والصلوٰة والسلام على من أرسله بكلمة التوحيد وأيده بكلام المجيد محمد المصطفى وعلى آله وأصحابه الذين هم أهل التقى والنقى قطعه

آمدہ از پئے رسالت خویش	غیر مرسل بدان رسول اللہ
خود فرستندہ خود فرستادہ	سوی خود شد روان رسول اللہ

اما بعد بندۂ خوشہ چین خرمن ارباب حق ویقین محمد نور اللہ ابن محمد

اعم ازینکه حق باشد یا باطل و طائفه بر آنکه مراد ازان مستحق العبادة است و بعضے
بما تسمونه انتما و ما تسمونه معبودا تاویل کرده اند و برخے بواجب الوجود تخصیص
نموده اند و آنچه کلام الهی سبحانه بدان ناطق ست اینست که آله مشترک لفظی ست
میان موجود ممکن و معبود و اجب و همچنین باختلاف ست در تحقیق نفی و مدلول
الله چنانچه دهریه میگویند که الله همان دهر ست و کون و فساد عالم متعلق بدو ست
و سوفسطائیه در خالق و مخلوق هر دو شک دارند و حقیقتی برای آنها ثابت نمیدانند
و مجوس قائل بدو خالق اند خالق الخیر را یزدان و خالق الشر را اهرمن نامند
و فلاسفه در وجود بسیط مغایر و مفارق عالم منحصر مے پندارند و مجسمه در تشبیه
محض منحصر می انگارند و متکلمین در تنزیه بحت انحصار می نمایند و آنچه کلام الهی
و حدیث رسالت پناهی صلعم بدان شاهد ست آنست که صوفیه موحدین
تعبیر ازان همه اوست مینمایند و کُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ اینست
حال فهمیدن اجزای کلمه طیبه اکنون بسوی مضمون کلمه طیبه متوجه باید شد
علمای اسلام بعد اتفاق بر اینکه کلمه لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ دافع اشراک ست اختلاف
دارند در حقیقت توحید بعضے میگویند که جزو از ایمان توحید فی الالوهیت ست
یعنی یکتا دانستن خدای سبحانه را و شریک نکردن دیگرے را در الوهیت او

سید استند همچنین مومنان تاثیر نفع وضرر بسوی غیر خدا نسبت میکنند همچو نسبت
احراق به آتش مثلاً مسموع نخواهد شد دعوی فرق میان مومن ومشرک اینکه
مومنان تاثیر اشیا را بواسطهٔ خالق آنها میدانند ومشرکان تاثیر آلهته را عکس آن
ومومنان شفاعت انبیا را محتاج باذن الله می پندارند ومشرکان شفاعت آلهته
را عکس آن وجه عدم مسموعیت دعوی فرق مذکور اینکه قول خدای سبحانه
وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضَ الخ وهٰؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا
عِنْدَ اللّٰهِ صریحًا دال برین ست که مشرکان وعابدان اوثان خالق سموات
وارض را موثر حقیقی نمی پندارند واوثان را محض وسائل تقرب الی الله
وذرائع شفاعت عند الله می انگارند نمیگویند که شفعای ما محتاج باذن
خدا نیستند یا برخلاف ارادهٔ الٰهی نفع یا ضرر میرسانند وصوفیه موحدین
اسرارهم که مراد از توحید توحید فی الوجود میگیرند به معنی اینکه فقط بوجود واحد
خدای سبحانه قائل بودن وموجود ندانستن غیر خدا واین معنی اگرچه عین
حق ست لیکن متکلمان ومفسران ومحدثان ومفتیان امت میگویند
که عبد باین توحید مکلف نیست ومعنی مذکور عند الشرع عین اشراک ست
ع به بین تفاوت ره از کجاست تا به کجا ✦ هرگاه راقم آثم در کتب اسلاف

ومصدر اعم فیوضات ربانی اعنی عارف معارف حق بینی و حق نمائی واقف
مواقف وحدت گزینی و پارسائی مصباح زجاج نور و عرفان مفتاح کنوز توحید
و ایمان کشاف معضلات کلام مجید صراف نقود مشکلات کلمة التوحید المستغرق
فی بحار انوار الله الموحد الصادق بقول لا اله الا الله هادی الثقلین حاجی الحرمین
الموفق من الله المنان قطب زمان جناب مولانا حضرت سیده شاه عبد الرحمن
مد الله تعالی ظل کماله علی مفارق الطالبین و افاض فیضه و برکاته علی العالمین
و زمانے در تحقیق معنی کلمه طیبه و تدقیق مسأله وحدت وجود استفاده نمودم
جناب مولانا ممدوح بعد گهر ریزی کلمات حقه از زبان فیض ترجمان که هر کلمه
از ان ترجمه آیات مجید لاریب فیه بود رساله کلمة الحق را که درین باب از نوادر
تصنیفات آن حضرت بود باین ناچیز مرحمت کرده ارشاد بهوودند که این چند اوراق
برای دفع شبهات وارده بر معنی کلمه طیبه و حصول توثیق بمضمون صدقت
مشحونش و استحصال اطمینان بدلائل متعلقه آن انشاء الله تعالی کافی و وافی
خواهد افتاد پس لازم که اول بمطالعه آن پرداخته بر مطالب مندرجه اش مطلع
باید شد بعد ازان اگر خدا توفیق بخشد بترجمه آن بفارسی که بر سبیل ایجاز و قریب
الفهم باشد ثواب آخرت باید اندوخت که استدعای اکثری از طالبان بدرجه

متصور نباشد در خاتمه رسالہ مندرج ست سوم زعم این معنی دارند کہ حضرت
مولانا در بیان کلمہ طیبہ بر خلاف جمہور علما ایجاد بعضے قواعد عربیہ کردہ اند حاشا
وکلا کہ ہیچ کدام قاعدۂ جدید ایجاد کردہ باشند بلکہ شرح و بیان قواعد مقررہ کہ
کلمہ طیبہ مشتمل بر آنہاست تقریراً اشمل و اکمل بوجے کردہ اند کہ پیشتر ہیچکس بدان
خوبی بیان نکردہ بود چہارم اینکہ میدانند کہ حضرت مولانا بر بعضے علماے
صوفیہ ردّ و قدح نمودہ اند و شان آنہا ارفع و اعلیٰ از ان ست تعالیٰ شانہٗ
عَمَّا یَقُوْلُوْنَ عُلُوًّا کَبِیْرًا حسن عقیدتے کہ جناب مولانا با عامۂ صوفیہ و علمای امت
دارند دیگرے بخواص آنہا نداشتہ باشد و چہ امکان ست کہ گاہے بنسبت حقارت
باہانت باد انی مسلمین ہم احدے از قلم و زبان مولانا دیدہ یا شنیدہ باشد
تا بہ اقاصی چہ رسد آری بعضے اقوال صوفیہ و علما در معنی و ترکیب کلمہ طیبہ دلائل
آن کہ خلاف کتاب و سنت و مخالف ضوابط اصول و بلاغت دریافتند
البتہ باصلاح آن پرداختہ اند و در اظہار صواب ضرورۃ غلطی اقوال
مذکورہ ظاہر میشود چنانچہ این چنین ردّ و قدح از قدیم فیما بین علما و
حکما و مجتہدین و مقلدین جاری و ساریست پنجم آنکہ از عوام و
خواص امت ایمان بکلمہ طیبہ بہمین معنی آوردہ اند کہ ہمہ عالم غیر خدا ست

میدانند که عالم را بجز وہم وخیال وجودے نیست و این معنی خلاف عقیدۂ
حَقَائِقُ الْاَشْیَاءِ ثَابِتَۃٌ متصور ست منشای این اعتراض نیز نافہمی
مشرقین و نارسائی آنہا بمراد موحدین ست یعنی موحدین وجود عالم را
ہرگز دائمی وخیالی محض نمیدانند بل غیریت وتغائر موجودات را کہ با
یکدیگر متوہم ست اعتبارے و وہمے میدانند وجود اشیا عین واجب
میگویند وہمان وجودِ واحد حقیقت ہر شی ست و اگر گویند کہ از تعدد
و تکثر محسوس و تخالف و تغایر اسما گزیر نیست گویم چون این معنی بارادۂ
الٰہی ست و ظہور کنز مخفی و نظام عالم و ارسال رسل و ترتیب کتب و صحف
و اجرائے امر و نہی و ترتیب ثواب و عقاب و مدار جملہ احکام شریعت و صدق
معنی اِلَیْہِ الْمَرْجِعُ وَالْمَآبُ موقوف بر آن ست اذعان ہمچو تغائر وہمی کہ بحکم
صُنْعُ اللّٰہِ الَّذِیْ اَتْقَنَ کُلَّ شَیْءٍ زوال پذیر نیست عین ایمان ست پس
زمین را زمین و آسمان و انسان را انسان وحیوان را حیوان و عناصر
را عناصر دانستن و گفتن عین ایمان ست نزد موحدین اما حقیقت این
ہمہ را عین حقیقت خدا میدانند و تغایر آثار مختلفہ ہمہ اشیا را ہمچو تغائر آثار متناقضہ
غفار و قہار و نافع و ضار و ہادی و مضل کہ ہمہ اشیا ذات واحد بالاتفاق ستند

بدون تاویل و تحریف موافق قواعد صرف و نحو و میزان و بلاغت و مطابق
فحوای کتاب و سنت منطبق نموده اند ثالثاً اینکه کلمهٔ طیبه بالاتفاق دافع
اشراک ست پس معنی آن چنان باید که جمیع اقسام اشراک ازان دفع گردد
و حال آنکه از معنی مبین علمای ظواهر صرف یک قسم شرک فی العبادة
دفع میشود و دیگر اقسام اربعهٔ شرک که عبارت از اشراک فی الوجود و
اشراک فی التاثیر و اشراک انحصار او سبحانه فی التنزیه و اشراک انحصار او
تعالی فی التشبیه ست اصلا دفع نمیشود و بسبب معنی مفسرهٔ حضرت مولانا
که متضمن نفی غیریت ست اشراک باقسامه یکبار بنفی واحد لا آله دفع میشود
چه هرگاه غیر او تعالی را وجودی نشد پس هیچ چیز از وجود و تاثیر و تنزیه و
تشبیه در غیر وی سبحانه یافته نشد و انحصار او تعالی در چیز معین لازم نیاید
رابعاً اینکه با وجود آنکه صوفیهٔ موحدین نفی غیریت را صین ایمان میدانند
مع هذا اکثر آنها گفته و نوشته اند که اکثر آیات قرآنی بر تغایر نیز دلالت میکند و
حال آنکه این معنی خلاف واقع ست چنانچه حضرت مولانا در متن بدلائل
فن اصول ثابت کرده اند که دلالت نمیکند بر غیریت آیتے از آیات کلام
غفور رحیم و نه حدیثے از احادیث نبی کریم بهیچ طریق از طرق چهارگانه

منطوق آیهٔ وَهُوَ السَّمِیعُ الْبَصِیرُ وَهُوَ السَّمِیعُ الْعَلِیمُ ست امکانی
ندارد مگر بر مذهب موحدین قدست اسرارهم زیرا که معنی حقیقی سمع و بصر
در انسان یافته می شود که گوش و چشم میدارد پس بمجاست انحصار سمع و بصر
در او سبحانه که منزه است از گوش و چشم و حواس عشرهٔ ظاهری و باطنی که
در انسان ثابت میکنند پس نیست ایمان بصفات و تصدیق به آیات
مذکورات مگر حضرت مولانا و دیگر موحدین را که از راه عین الیقین سرمه
بی مبصر در چشم کشیده اند و معنی بی سمیع گوش بگوش شنیده اند می بینند آنچه
او می بیند و می شنوند آنچه او می شنود تو نیز

ابیات

سرمه گر ز نور بی مبصر	بکشی در دو چشم پر ز نگار
زاندرون و برون نشیب و فراز	از پس و پیش و از یمین و یسار
شاهد لا اله الا هو	پیش تو پرده گیرد از رخسار
ثم وجه الله آیت بنظر	و هو معکم نمایدت دیدار

سوم اینکه ایمان برویت خدا از جملهٔ عقائد حقه ست و حصول اذعان
بدان بر مذهب متکلمین بنظر نمی آید زیرا که تصدیق حقیت رویت موقوف
بر حصول صورت مرئی نزد عقل ست و از منزه صورت و شکل متصور نیست

این دولت عظمی و موهبت کبری برای هر شخص در دنیا و عقبی حاصل ست گو مبتلای
واهمه غیریت اشعار بادراک خود نداشته باشد اما خدا بینا ست که در واقع غیر او نیست
که منظور نظر باشد بگفتار حضرت عطار علیه رحمة الغفار **ابیات**

ناظر خود دست و خود منظور	خود تماشا و خود تماشا کار
عاشق خود خود دست خود معشوق	خود طبیب خود دست و خود بیمار
از برای فریب خود خود گشت	جلوه در قد و در قدم رفتار
تاب در زلف و سمه بر ابرو	سرمه در چشم و غازه بر رخسار
رنگ در آب و آب در یاقوت	بوے در مشک و مشک در تاتار
رَبِّ اَرِنِی بگوشِ خود خود گفت	خود بخود کرد حسرتِ دیدار
باز خود گفت لن ترانی زود	بهر چه بهر گرمیِ بازار

وعلی هذا القیاس مسئله جبر و اختیار و دیگر مسائل مشکل و دشوار که بر مذهب مفرقین و مسلک
متکلمین مزلة الاقدام خواص و عوام ست بعد خوض مطالب کلمة الحق بوجه احسن منحل
میشوند و از شرک خفی و جلی نجات دست میدهد بینندهٔ آن رساله از عرفان علم الیقین بسلم ان
عین الیقین بل سوق الیقین قدم می نهد و از کثرت بوحدت می شتابد حتی که از تعصب کفر و
اسلام رهائی می یابد ✽ فارغ از رسم و رهِ گبر و مسلمان گردی ✽ مرشد اگر دو گردم که چه احسان کردی

بسم الله الرحمن الرحیم

آغاز میکنم کتاب را بنام خدای مهربان بخشاینده الحمد لمن هو اقرب الینا من حبل الورید - سپاس مر خدایرا است که او نزدیک تر است بما از رگ جان چنانکه خود فرمود نحن اقرب الیه من حبل الورید یعنی ما نزدیکتریم بآدمی از رگ جان والصلوة والسلام علی صاحب المقام المجید رحمت کامله وسلامت دائمه نازل باد بر صاحب مقام پسندیده یعنی صاحب مقام شفاعت که محمد ست صلعم حسب وعده عسی ان یبعثک ربک مقاما محمودا وعلی آله وصحبه لهم البشری والمزید ورحمت وسلامت باد بر او ولاد و یاران محمد صلعم که برای انان ست خوش خبری بهشت و مزید نوید بلقای الرحمن و بعد فیقول الفقیر عبد الرحمن صانه عما شانه پس ازثنا و درود میگوید فقیر مسمی عبد الرحمن تنگ بدار خدای سبحانه او را از انچه معیوب گرداند او را ان التوحید

گردانند ما را بخدا در مرتبه قرب و این اصنام شفاعت کنندگان ما هستند

ملوکان مدلول الکلمة الطیبة هو المعنی المذکور فقط لم یکن بین المشرکین و المسلمین فرق

پس اگر مراد کلمه طیبه همان معنی مذکور باشد و بس نباشد در میان مشرکان و

مسلمانان فرقی زیرا که برین تقدیر اعتقاد هر دو فریق باخدا برابر باشد و لاریب

انها نزلت لرد زعم المشرکین و جمیع الانبیاء علیهم الصلوة و السلام قد امر

بالقائها الی امم مطلقاً و شکی نیست در انکه تحقیق کلمه لا اله الا الله نازل

شده است برای ردگمان مشرکان و نیز شبهه نیست که همه پیغمبران را نها

رحمت و سلامت باد تحقیق مامور بودند جهت القای کلمه توحید بسوی

امتان خود ها بلا تخصیص و تعیین شخصی دون شخصی یعنی پیغمبران پیشین نیز با القای

همین مضمون کلمه طیبه برزبانی که قوم و امت هر یکی داشت مامور بودند چنانچه

حق تعالی از کیفیت القای هر یک از انبیاء و مرسلین پیشین در کتاب مجید خبر

میدهد لقد ارسلنا نوحا الی قومه فقال یا قوم اعبدوا الله مالکم من الٰه غیره و الی

عاد اخاهم هودا قال یا قوم اعبدوا الله مالکم من الٰه غیره و الی ثمود اخاهم صالحا

قال یا قوم اعبدوا الله مالکم من الٰه غیره و الی مدین اخاهم شعیبا قال یا قوم

اعبدوا الله مالکم من الٰه غیره و علی هذا القیاس مقوله هر پیغمبر با قوم خود همین بوده است

صحت معنی مذکور بہ تفصیلے و تحقیقے کہ مزیدے بران متصور نباشد
انشاء اللہ تعالی والعرب کانوا من اہل اللسان فادرکوا بمرادہا فامنوا
بہا من آمن وانکر المشرکون واذا قیل لہم لا الہ الا اللہ یستکبرون
وقالوا اجعل الالہۃ الہا واحدا ان ہذا لشیء عجاب و مردم تازی بودند
از اہل زبان عربی و بے تکلف محاورہ آن می فہمیدند پس لا محالہ دریافتند
مراد کلمہ را پس ایمان آوردند بدان کسیکہ ایمان آورد یعنی امت اجابت
و انکار کردند مشرکان و ہرگاہ گفتہ میشد مر آنہا را کہ نیست معبودے
مگر خدا سر کشی میکردند و میگفتند آیا گرداند محمد صلعم ہمہ معبودان را خدائے
واحد بدرستیکہ این معاملہ عجیب ست و لما کان مرادہا المذکور معنی مطابقیا
و مدلولا اصلیا للکلمۃ لم یبال احد من الصحابہ والتابعین علیہم الرضوان
ان تبع التابعین و من بعدہم لا یفہمون مرادہا لہذا لم یحوجوا الی شرحہا
و تبیین معنیہا ثم صدر الغفلۃ والخطاء فی الزمان الذی اشیر الیہ فی الحدیث
ثم یفشو الکذب و ہرگاہ بود معنی مذکور کلمہ یعنی عینیت معنی حقیقی و مفہوم
اصلے برائے لا الہ الا اللہ اندیشہ نکرد ہیچ کدام از یاران رسول
علیہ السلام و پیروان اصحاب علیہم الرضوان ازین معنی کہ پیروان تابعین

فی تعیین مناط الشرک

کلمه طیبه موقوف ست بر دانائی فهمیدن مراد از

شبهه اول در معنی کردن کلام شارع

ست در شرک کردن یعنی تشخیص بر عهده

کز از کدام صفت شرک شرک ست

الخ ان الخطاب فقول لا الٰہ الا اللہ واخوانہا

خطاب بجمیع الناس لکن العرب من بینہم خصوص

خطاب بکلمه لا الٰہ الا اللہ اگرچه عام ست

خالقیت خدائے پاک و برتر یعنے منکر وجود و یکتائی خدا نیستند
و میدانند کہ آفریدگار ہمہ چیز اوست و بالنقل الالہی والعقل الصحیح
تابت ان العرب قائل باثنتاع تعدد الواجب و امتناع مثالیۃ من کل وجہ
و مع ذلک اطلق علیہم مشرکون و القی الیہم انما اللہ الہ واحد و لیس کمثلہ شی
و بہ کلام الٰہی و خرد درست ثابت ست بدرستیکہ عرب قایل بودند باثناع
تعدد واجب و امتناع شبیہ بودن چیزی باخدا بہر وجہ یعنی میدانستند کہ واجب یگانہ از یک
نمیتواند شد و چیزی نیست کہ برابر خدا باشد در تمام صفات الوہیت و باوجود دانستن
ایشان اطلاق کردہ شد بر آنہا لفظ مشرکون القا کردہ شد بطرف ایشان این قول
کہ نیست خدا مگر معبود یکتا و نیز القا کردہ شد کہ نیست مثل خدا
ہیچ چیز و انہ یعنی بعید از بلاغت ست کہ القا کردہ شود بر مخاطب
چیزے کہ او منکر آن نیست فعلم ان وجہ الشرک امر آخر لا بد من تنقیحہ
پس معلوم شد کہ وجہ شرک امری دیگر ست سوای امور مذکورہ پس
ضرور ست از تنقیح کردن آن امر کہ وجہ شرک تواند شد و بعد التنقیح وجد
فی المشرکین امور الاول زعم الغیریۃ بینہ سبحانہ و بین سائر الاشیاء
من التشبیہات و الثانی زعم الحصارہ تعالی فی التشبیہ فقط تقویم الملائکہ

ثبات الحد وقولہم صف
نسازیک باو محمد من است و قولہم
ذہب او فضۃ و اتخاذ ہا
بالسجدۃ مع زعم الاستحقاق و الاتخاذ
لفہم او بالتقلید لا بالفہم و الاربع
الاصنام بالاستقرار
منہم لقولہم ہؤلاء شفعاؤنا عند اللہ و بین
فحبس بافادت امور شرکان چند
امور اول گمان افادت امور شرکان چند
خبیثہ از قسم تشبیہات فاسدہ و غیر
مجرد دعوے بے دلیل را نقد در شمردن
حملہ بقبایل را نقد در شمردن
نفس آنہا و شرکان انگیختہ
خدا و رسول او را مستحق
نظیر او کہ ابراہیم علیہ السلام
از طلاست بار اسجدہ خواہ بایشان
ترجمہ کہ ایشان لائق پرستش
ہستند و نہ پرستش تاثیر دربشان
خواہ پرستش آنہا صرف برائے
برکردن آباء خود را کہ بعضی گفتند
کہ وجد نا آبا نا کذلک یفعلون
نام نہادن ایشان مر ہمنام را بالہ
یعنے اطلاق لفظ الٰہ کردن بر بتان
و تقسیم امید شفاعت کردن بر بتان
از ضرر پس ضرر کنندگان را
شفاعت کنندگان نامیدن
ازیشان بسبب گفتن انہا کہ این
بخاطر ما نزد خدا پس ضرر کنندگان را
شفاعت خواہند کرد
ازیں امور بخاطر ما نزد خدا پس ضرر کنندگان را
شفاعت خواہند کرد
مجموعہ او و شرک خواہد بود در نزد اللہ
کلام الٰہی و عدم اقتضاء تعلیل
و لا یخفی ان الخ مس پس ما فی
المنزل لان زعم الشفاعۃ
غیر اصنام مع الخ صاد

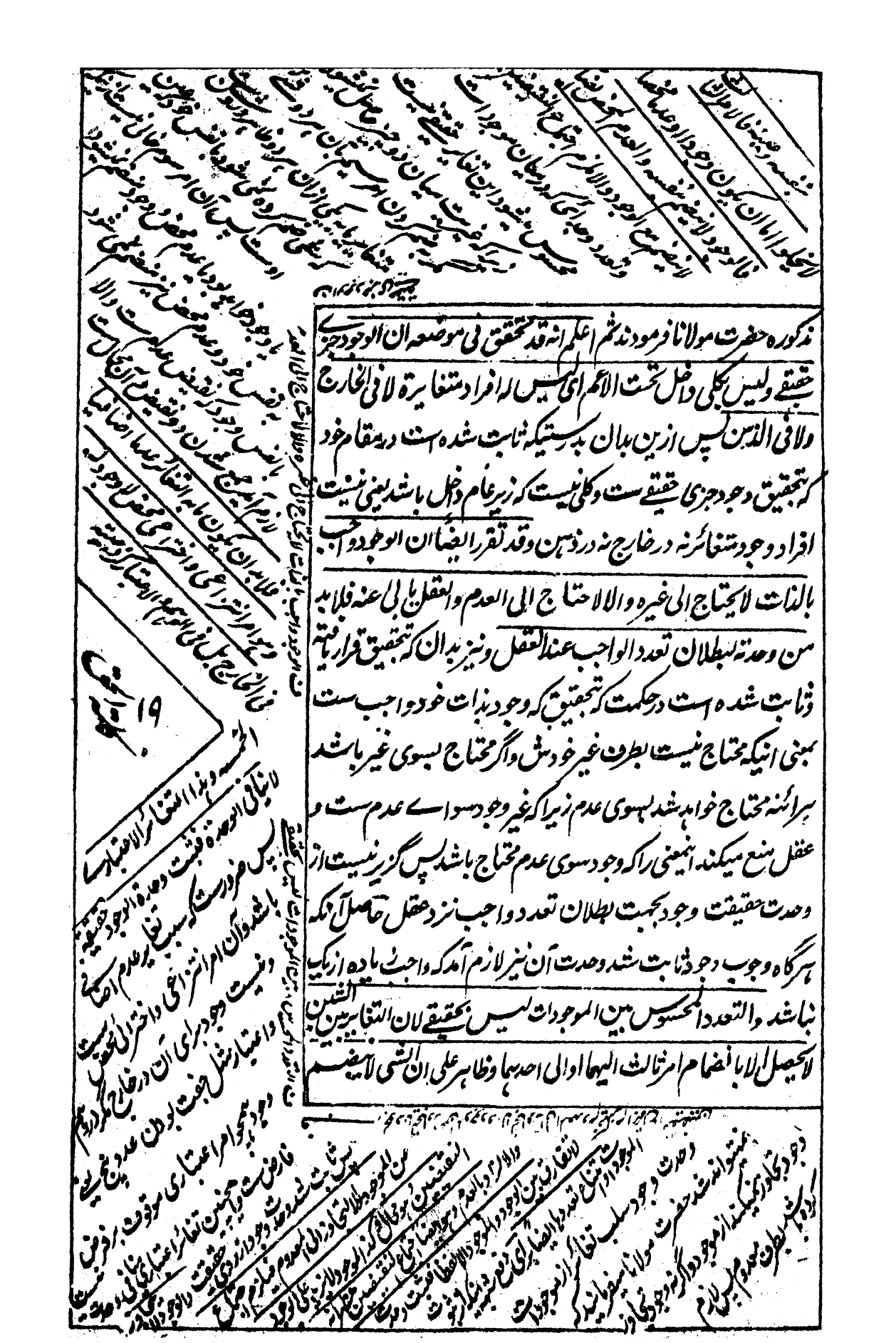
اذ الانبیاء علیہم السلام شفعاء ما عند اللہ و پوشیدہ نیست کہ ام نجم
یعنے امید شفاعت داشتن مشرکان از بتان مدار شرک نیست زیرا کہ
امید شفاعت از غیر خدا درست ست نزد شارع چہ انبیاء علیہم السلام
شفیع ما ہستند بہ نزد خدا واضح باد کہ این قول حضرت مولانا دلیل
الزامی بطور فرض محال ست یعنی اگر غیریت مناط شرک نباشد
چنانکہ مزعوم علمائے ظواہر ست پس انبیا حسب زعم آنہا غیر خدا
خواہند بود و شفاعت انبیا مرامت خود را از روی شرع جائز ست
درین صورت مشرکان و مومنان متساوی الاقدام شدند در امید
شفاعت از غیر خدا والرابع ایضا لیس عمدۃ فی کونہ مناطا للشرک
لان الالہ مشترک لفظی لطیق بالقرینۃ تارۃ علی اللہ و تارۃ علی الموجود
والممکن المعبود ولا شرک فی اطلاق الاسماء الغیر المخصوصۃ لہ تعالی
علی غیرہ لانہ سبحانہ کما قال فی شانہ ان اللہ بالناس لروف
رحیم کذلک قال فی جناب مسیبہ علیہ السلام حریص علیکم بالمومنین
روف رحیم و امر چہارم یعنی اطلاق لفظ الہ بر اصنام نیز نیست
عمدہ بودن خود مدار شرک زیرا کہ لفظ الہ مشترک لفظی ست کہ اطلاق

پیش یوسف علیه السلام سجده کنان والثانی ایضاً لیس عمدة فی
کونه مناطاً للشرک المحض او قصر اهل الکتاب لله تعالی ایضاً فی التشبیه فقط
بقوله سبحانه قالت الیهود عزیر ابن الله وقالت النصاری المسیح ابن الله
لکن لم یسم الله تعالی اهل الکتاب بمشرکین بل فرق بین المشرکین وبین اهل
الکتاب باحکام شتی وامر دوم یعنی انحصار خدای تعالی در تشبیه صرف نیست
عمده بر آن گردانیدن آن وجه شرک زیرا که کفار اهل کتاب که یهود ونصاری
هستند نیز خدا را در تشبیه محض حصر میکردند بدلیل آیه کریمه گفتند یهود عزیر پسر
خداست وگفتند نصاری عیسی پسر خداست اما باوجود گمان انحصار آنها نام
نهاد حق تعالی اهل کتاب را از مشرکین یعنی اطلاق مشرک کرد بر آنها بل
تفریق کرد درمیان مشرکین واهل کتاب بجنس احکام واختلاف احکام ثابت
ست لقوله سبحانه وطعام الذین اوتوا الکتاب حل لکم وطعامکم حل لهم والمحصنات
من المومنات والمحصنات من الذین اوتوا الکتاب من قبلکم اذا آتیتموهن
اجورهن الآیة وقال فی حال المشرکین انما المشرکون نجس فلا یقربوا
المشرکات حتی یومن ولامة مومنة خیر من مشرکة ولو اعجبتکم بدلیل قول
باری عز اسمه که نسبت وطعام اهل کتاب حلال ست برای شما وطعام شما حلال

وقف وقیف ست درمیان حذا
سبحانه ودیگر اشیا از امور وجزآن ممکنات
وموجودات واز دفع کردن این سه شرک
یعنی از نفی غیریت منتفع میشود شرک
از ثلثه جهات جلی باشد یا خفی زیرا که در
کردن وجود از غیر نفی جمله صفات از
آن صفات موجودیه باشد یا موثره وخالقیه
وجزآن چراکه ثبوت چیزی برای چیز
نفی ثبوت چیز دیگر است که ثابت
کرده می شود از یکی برای آن الیه الثانی
فی ان مفاد الکلمة بالطیبة نفی الثانی
فی زعم المشرک بدلیل سیاتی
سایر الاشیاء والواقعی الواقع الافتقار
بین الخالق فلا صاحة الی نفیه صریحا
موقوف علی اثبات وحدة الوجود
واشتاع النقد والفرق وبتر دوم
وهو المقصود بالبحث ست که مقصود
از کلمه لا الله الا الله

نفی جدائی و فرقتی ست که توهم کرده شده است درمیان مشترک میان
خدائے سبحانه و میان دیگر چیزها و اگر چنان نباشد پس نیست غیریت
درمیان حقائق اشیا پس حاجت نیست بطرف نفی چیزے که در واقع
نباشد و درستی این مقدمه موقوف ست بر اثبات وحدت وجود و ممتنع بودن
تعدد و فرق درمیان خدا و دیگر اشیا زیرا که میان وحدت و تعدد نسبت
تضاد ست پس ما دامیکه وحدت ثابت نشود نفی تغایر چگونه بفهم آید و تقدم
ثبوته عقلا فاعلم ان ما زعم اکابر الحکماء ان اصول حقائق الاشیاء ثلاثة الواجب
والامتناع والامکان باطل اذ مدار القسمة عندهم علی ان الشئ معنی ما یعلم و یخبر عنه
لا نخلوا اما ان یقتضی وجوده او عدمه او لا یقتضی شیا منهما فالاول الواجب
والثانی الممتنع والثالث الممکن الخاص ویرد علیه اشکالان لا یندفعان و
باید که مقدم کنیم ما ثبوت وحدت وجود را از روی عقل بر ثبوت ان نقلا پس
بدانکه بدرستی که انچه گمان برده اند حکیمان بزرگ انیکه ارکان حقیقت های
چیزها سه ہستند یکی وجوب دوم امتناع سوم امکان این تقسیم باطل ست
زیرا که مدار تقسیم نزد حکما بر انیست که شی یعنی چیزے که دانسته شود و خبر
داده شود ازان خالی نیست ازین سه حال یا مقتضی خواهد بود آن چیز وجود خود را

مذکوره حضرت مولانا فرمودند ثم اعلم انه قد تحقق فی موضعه ان الوجود جزئی
حقیقی ولیس بکلی داخل تحت الاعم ای لیس له افراد متغایرة لا فی الخارج
ولا فی الذهن پس ازین بدان بدرستیکه ثابت شده است در مقام خود
که تحقیق وجود جزئی حقیقی ست وکلی نیست که زیر عام داخل باشد یعنی نیست
افراد وجود متغائرة نه در خارج نه در ذهن وقد تقرر ایضا ان الوجود واجب
بالذات لا یحتاج الی غیره والا لاحتاج الی العدم والعقل یابی عنه فلابد
من وحدته لبطلان تعدد الواجب عند العقل ونیز بدان که تحقیق قرار یافته
وثابت شده است در حکمت که تحقیق که وجود بذات خود واجب ست
بمعنی انیکه محتاج نیست بطرف غیر خودش واگر محتاج بسوی غیر باشد
هر آئنه محتاج خواهد شد بسوی عدم زیرا که غیر وجود سوای عدم ست و
عقل منع میکند انیعنی راکه وجود سوی عدم محتاج باشد پس گزیر نیست از
وحدت حقیقت وجود بجهت بطلان تعدد واجب نزد عقل حاصل آنکه
هرگاه وجوب وجود ثابت شد وحدت آن نیز لازم آمد که واجب یا ده از یک
نباشد والتعدد المحسوس بین الموجودات لیس بتحقیقی لان التغایر بین الشیئین
لا یحصل الا بانضمام امر ثالث الیهما او الی احدهما وظاهر علی ان الشی لا یتضم



خواهد آمد جمع شدن دو نقیض که وجود و عدم ست و آن محال ست و همچنین موجود
زاید نیست بر وجود و اگر زاید شده باشد بزیادت عدم و آن نیز اجتماع النقیضین ست
پس ظاهر شد که نیست فرقی میان وجود و موجود مگر از روی لفظ پس ثابت شد
وحدت موجودات و امتناع تعدد آن نیز فظهر ان اختلاف الوجود عینا و ذهنا
و زمانا و مکانا و کذا اختلاف جمیع الموجودات من السماء و الارض و ما بینهما من
البسایط و المرکبات اختراعی محض کسراب بقیعة بحسبه الظمان ماء اگر پس ظاهر شد
بدرستیکه اختلاف وجود از روی خارج ذهن و زمان و مکان و همچنین اختلاف
همه موجودات از آسمان و زمین و آنچه درمیان آن هر دو واقع ست از
قسم عناصر و مرکبات آن اختراعی محض ست مثل سراب بیابان که گمان می برد
تشنه آنرا آب فاطلاق الحقیقة حقیقة علی الوجود فقط و علی نقیضه و هو العدم
المحض و الممتنع مجازا پس اطلاق لفظ حقیقت و ذات و ماهیت از روی
حقیقت بر وجود ست و بس و اطلاق آن بر نقیض وجود که عدم محض و ممتنع ست
صرف از روی مجاز ست فالوجود یجب دوامه ای لا یتجاوز الی العدم المحض اصلا
و لا یصیر معدوما محضا مطلقا و الا لزم الانقلاب و هو باطل پس وجود
واجب ست دوام او یعنی در نمیگذرد وجود بطرف عدم محض هرگز و نمیگردد

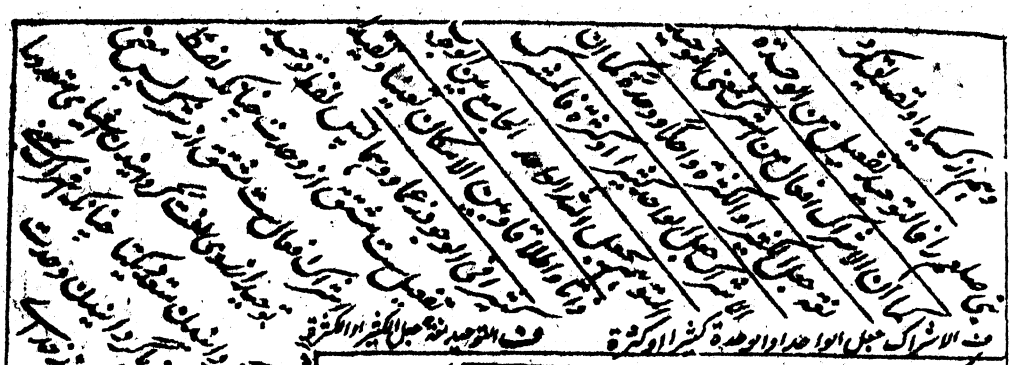
بالعدام کما لاینعدم وجود زید فی حیاته بانتقاله من الصبا الی الشباب
ومن الشباب الی الشیخوخة فظهران انقلابه من هذه الی هذه الی اخری
لایغیر فی وجوده ووجوبه ویعبر عن مثل هذا الانقلاب والتغیر الاعتباری بالامکان
الخاص والا فالشیء مالم یجب لم یوجد وجدانه زید مگر خصوصیت تشخص وان
خصوصیت اعتباری محض ست منعدم نمیشود وجود از انعدام آن خصوصیت
چنانچه منعدم نمیشود وجود زید در زمان حیاتش بسبب نقل کردن او از طفلی
بطرف جوانی واز جوانی به پیری پس ظاهر شد بدستیکه انقلابش از
خصوصیت تشخص بطرف خصوصیت دیگر ضرر نمیکند در وجود وجوب آن
وتعبیر کرده میشود از مثل همچو انقلاب وتغیر اعتباری بامکان خاص
وگرنه مقرر ست که شیء ما دامیکه واجب نمی شود بوجود نمی آید واما نقلا من
الکتاب ما یدل علی الجمع بین الاشیاء کلها وبنیه سبحانه قوله تعالی هو الاول
والآخر والظاهر والباطن او جمیع الاشیاء کلا او جزءا کلیا او جزئیا محسوسا
او معقولا حسنا او قبیحا منحصر فی هذه الاربع فما ترک شیئا الا ادخله فی عبارته
واما اثبات وحدت وجود از روے نقل پس از کتاب مجید کلامیکه دلالت
کند بر عینیت درمیان همه اشیاء ومیان او تعالی قول خدای عزوجل ست

آخر و اوست اول و اوست ظاهر و اوست باطن و بهر چیزی داناست
جمیع اشیاء کل یا بعض یا شخصیا جزئیکه باشد یا معقول نیک
یا بد حسن باشد یا قبیح در همین چهار صفت منحصر ست
پس نگذاشت حق تعالی چیزی را و عبارت
که در آن جمع نکرده باشد
یعنی هو الاول والآخر والظاهر والباطن
و قوله سبحانه و تعالی هو الذی خلق السموات والارض فی ستة ایام
ثم استوی علی العرش یعلم ما یلج فی الارض وما یخرج منها وما ینزل من السماء
وما یعرج فیها وهو معکم این ما کنتم والله بما تعملون بصیر
و او کسی ست که آفرید آسمانها و زمین را در شش روز
بعد از آن مستولی شد بر عرش میداند آنچه داخل میشود در زمین
و آنچه بیرون میآید از آن و آنچه فرو میآید از آسمان
و آنچه بالا میرود در آن و او با شما ست هر جا که باشید
و الله بآنچه میکنید بیناست
و قوله تعالی ما یکون من نجوی ثلثة الا هو رابعهم ولا خمسة الا هو سادسهم
ولا ادنی من ذلک ولا اکثر الا هو معهم اینما کانوا ثم ینبئهم بما عملوا یوم القیامة
و نمیباشد سه کس که در سخن گفتن با یکدیگر باشند مگر او چهارم ایشان ست
و نه پنج کس که باشند مگر او ششم ایشان ست و نه کمتر از این عدد
و نه بیشتر از آن مگر او با ایشان ست هر جا که باشند
پس خبر میدهد ایشان را بآنچه کرده اند روز قیامت
و قوله تعالی ما من دابة الا هو آخذ بناصیتها ان ربی علی صراط مستقیم
و نیست هیچ جنبنده که نه او گیرنده موی پیشانی اوست
بدرستیکه پروردگار من بر راه راست ست
و قوله تعالی ولله المشرق والمغرب فاینما تولوا فثم وجه الله ان الله واسع علیم
و مر خدای را ست مشرق و مغرب پس هر طرف که روی کنید آنجا روی خدا ست
بدرستیکه خدا فراخ دست داناست
و قوله تعالی ولقد خلقنا الانسان ونعلم ما توسوس به نفسه ونحن اقرب الیه من حبل الورید
و بتحقیق آفریدیم آدمی را و میدانیم آنچه وسوسه میکند به او نفس او
و ما نزدیکتریم به او از رگ گردن او
و قوله تعالی ما یکون من نجوی ثلثة الا هو رابعهم ولا خمسة الا هو سادسهم
ولا ادنی من ذلک ولا اکثر الا هو معهم اینما کانوا ثم ینبئهم بما عملوا یوم القیامة
و نمیباشد سه کس که در سخن گفتن با یکدیگر باشند مگر او چهارم ایشان ست
و نه پنج کس که باشند مگر او ششم ایشان ست و نه کمتر از این عدد
و نه بیشتر از آن مگر او با ایشان ست هر جا که باشند
پس خبر میدهد ایشان را بآنچه کرده اند روز قیامت
و قوله تعالی ما من دابة الا هو آخذ بناصیتها ان ربی علی صراط مستقیم
و نیست هیچ جنبنده که نه او گیرنده موی پیشانی اوست
بدرستیکه پروردگار من بر راه راست ست
و قوله تعالی ولله المشرق والمغرب فاینما تولوا فثم وجه الله ان الله واسع علیم
و مر خدای را ست مشرق و مغرب پس هر طرف که روی کنید آنجا روی خدا ست
بدرستیکه خدا فراخ دست داناست
و قوله تعالی ولقد خلقنا الانسان ونعلم ما توسوس به نفسه ونحن اقرب الیه من حبل الورید
و بتحقیق آفریدیم آدمی را و میدانیم آنچه وسوسه میکند به او نفس او
و ما نزدیکتریم به او از رگ گردن او

شنونده و دانسنده دیگر اینکه اوست خدا در آسمانها و زمین دیگر اینکه
وان خدا همانست که در آسمان معبود ست و در زمین معبود ست و قیاس کن
براین آیات دیگر آیات دالة علی التوحید را و من السنة لا اله غیرک والذی
نفس محمد بیده لو انکم و لیتم تجبل الی الارض السفلی لهبط علی الله و لا تسوا الذکر
فان الدهر هو الله و غیر ذلک من الاحادیث الواردة فی الجمع صریحا و کلامی
که دال بر وحدت ست از حدیث نبوی صلعم یکی اینست که نیست موجودی
غیر تو دیگر اینکه قسم بخدائیکه ذات محمد صلعم بدست قدرت اوست بدرستیکه
اگر شما بینید از دیدبانی را بالای بطرف پستترین زمین هرائنه خواهد رسید
آن دیدبان بر خدا دیگر اینکه دشنام مدهید زمانه را زیرا که زمانه عین خدا ست
و سوای مذکور دیگر از احادیث که وارد شده اند در وحدت صراحة

التنبیه الثالث ان الناس سوی الانبیاء علیهم السلام مغلوب بالعقل
بالوهم الا من شاء الله و قد استصعب التمییز علی الاکثر بین المدرکات
العقلیة و الوهمیة و هو ظاهر علی من له خط من العقل و النقل تنبیه
سوم اینست بدرستیکه همه مردم بجز پیغمبران علیهم السلام و هم بر عقل
شان غالب کرده شده است مگر آنکس که خواست خدا غلبه عقلش بر وهم او

والحکم الذی ہو مخالف للعقل لا یثبت الا بما ہو خلاف العقل واگر احکام سلام موافق وہم می بود پس چیست فائدہ ارسال انبیاء علیہم السلام و نیز لازم می آید نبودن معجزات زیرا کہ اظہار معجزات برای دفع وہم و رفع انکاری شود بسبب آنکہ معجزہ نیز خلاف عقل ست و حکمی کہ مخالف عقل باشد ثابت نمیشود مگر بچیزی کہ خلاف عقل بود مثلاً ادعی النبی ان اللہ یحیی من فی القبور و احیاء الموتی خلاف العقل بداہۃ فلما اظہر اللہ سبحانہ معجزۃ الاحیاء علی ید عیسیٰ اندفع الوہم فصدقوہ بالعقل چنانکہ دعوی کرد پیغمبر بدرستیکہ خدا زندہ کننده اہل قبور ست و زندہ کردن مردہ خلاف عقل ست از روی بداہت پس ہرگاہ ظاہر کرد خدا پاک معجزہ زندہ کردن بردست حضرت عیسیٰ مندفع شد وہم پس تصدیق کردند مردم احیای موتی را بعقل فکذا التوحید کان خلاف العقل ای الوہم فاذا قیل لہم لا الہ الا اللہ قالوا اجعل الآلہۃ الہا واحدا ان ہذا لشی عجاب فلما اظہر اللہ المعجزات المتواترۃ علی ید النبی صلعم اندفع الوہم عمن صدقہ صلعم پس ہمچنان توحید بود خلاف وہم پس وقتیکہ گفتہ میشد مر مشرکین را لا الہ الا اللہ گفتند مشرکان ایا گرداند محمد صلعم بتان را الہ واحد بدرستیکہ این شی عجیب ست پس ہرگاہ کہ ظاہر کرد خدای تعالی معجزات پی در پی بردست نبی صلعم مندفع شد



اثبات غیریت می بایست که کلمه موصوفه را کلمه اشراک گفتندی چه مطابق
قول علمای ظواهر کلمه مذکوره شریک میگرداند اشیای غیر متناهی را در وجود
با خدا پس جعل الکثیر واحدا که معنی لغوی توحید ست بران صادق نمی آید
فتامل والکلمة الطیبة ایضا اذ الطیبة ماخوذة من الطیب وبه یشبه طیب الغنیمة
والوصال کما فی الکلمة الخبیثة وکلمة الاشراک یشبه خبث الغیریة والفراق کما یشعر بها
قوله سبحانه وانما المشرکون نجس فلا بد للنجاسة من خبث الریح وهو الشرک ای
زعم شرکة الغیر بالله سبحانه فی الوجود ونیز از کلام مذکور ظاهر شد وجه تسمیه لا الا الله
بکلمه طیبه زیرا که طیبه مشتق از طیب ست بمعنی خوشبو و طیب کلمه شیمده میشود
بوی خوش عینیت و وصال همه چیز با باحق چنانکه شیمده میشود در کلمه خبیثه
وکلمه اشراک که لا اله الا غیر الله است بوی بد غیریة وجدائی چنانکه اشعار میکند
بانمعنی قول خدای پاک که نیستند مشرکان مگر ناپاک زیرا که ضرورست برای
نجاست آزبد بوی وخبثت که آن شرک ست یعنی گمان شرکت غیر با خدا در وجود
التنبیه الرابع اعلم ان الوصول الی مراد الحق من الکلمة الطیبة موقوف
علی امور الاول الامتیاز بین الموهوم والمعقول والثانی انقطاع ربقة التقلید
والالتزام علی ارادة التحقیق علی ما یدل علیه المحکمات من الکتاب والسنة

والثالث ادراک مناشی
الاغلاط التی وقعت من اعلما و بعض
الصوفیه قدست اسرارهم فی بیان
معنی الکلمة کما یجی تفصیله انشاء الله تعالی

بباشد موقوف ست بر چند امور اول
ذهنی و عقلی چنانکه در پنجم سوم گذشت
دوم بریدن رشته تقلید ست و لازم
گردن ست در بیان معلومات
گرفتن ارادهٔ تحقیق بر نحیکه دلالت
میکند آیات محکمات از قرآن و حدیث
سوم دریافت منشاء غلط ها ست که
واقع شده است از علما و بعض صوفیان
قدست اسرارهم در بیان معنی کلمه چنانکه
زیبا ست که خواهد آمد تفصیل آن انشاء الله تعالی
در وصول عشره والرابع الاول الاراده
یخته المحکمات من الکتاب والسنة
التی هی ماخذنا فی تصحیح معنی الکلمة

ہرگز و نہ دلالت از روے دلالت النص ست چراکہ دلالت بر معنے
مراد فرع سوق ست پس جائی کہ سوق نیست دلالت ہم نیست و نہ
دلالت از روے اشارت النص ست و نہ از روی اقتضاء النص ست
زیراکہ اشارت و اقتضا نیز فرع دلالت ست نعم یفہم الغیریۃ و ہما اذ کل
من الکتاب والسنۃ مسوق فی معنی من المعانی دون الغیریۃ فیسبق منہ
الوہم الی الغیریۃ ارے فہمیدہ میشود غیریت میان خدا و دیگر اشیا از روے
وہم زیراکہ ہر یک از قران و حدیث سوق کردہ شدہ است در معنی از
معانی کہ سوای غیریت باشد پس سبقت میکند وہم ازان معانی طرف
غیریت مثل انتقال سوی لازم از ذکر ملزوم کقولہ تعالی لعنۃ اللہ علے
الکاذبین فان اللہ عدو للکافرین فجعلہم جذاذا فانہم عدو لی الا رب العالمین
انکم و ما تعبدون من دون اللہ حصب جہنم و قس آیاتیکہ سوای غیریت
در معنی دیگر سوق کردہ شدہ اند و ازان توہم غیریت میشود یکی ازان
اینکہ لعنت خدا باد بر دروغ گویان دیگر اینکہ بد دشمنیکہ خدا دشمن ست
مر کافران را دیگر اینکہ پس گردانید ابراہیم علیہ السلام بتان را پارہ پارہ
دیگر اینکہ بتحقیق اصنام دشمن اند مرا مگر پروردگار عالمیان دیگر اینکہ

عبارت و اشارت و دلالت و اقتضا و غیرہ
دلالت اصلا مشارکت
بت بطرف غیریت اما وہم انکار
بتان و دشمن ذلیل را یا بودن ان
معنی و فرع ذوالفرع

وہم بغیریت سیان خدا وسیان ممکن کہ مقابل ست در مذکور لہذا عوام
می فہمند کہ ہمچو آیات مذکورہ دلالت میکند بر غیریت صریح اما بطلان
ہمچو فہمید ظاہر ست بر کسیکہ از قواعد اصول و وجوہ نظم قران وطرق
دلالت واقف ست فیجب علی المناظر مع کلامنا ان یثبت الغیریۃ بالحکم
من الکتاب والسنۃ دون غیرہما مما ذکرنا ولا ینا ظر مثل اقوال الکفار ہذا
ما وجدنا علیہ ابائنا ولا باقوال العلماء والصوفیہ الذین لم یخرجوا عن ربقۃ
الوہم والتقلید پس واجب ست بر کسیکہ مناظرہ کند با کلام ما اینکہ
ثابت کند غیریت را از محکم قران وسنت نہ بورای محکمات کتاب و سنت و
از جنس آیات مذکورہ و نیز واجب ست کہ مناظرہ نکند بما مثل اقوال
کفار چنانکہ مے گفتند کہ این مذہب ایست کہ یافتیم بران آبای خود را
ونہ باقوال علمای ظاہر وصوفیا نیکہ خارج نشدند از رسن وہم و پیروی
محض لانا جعلنا الصوفیۃ قدست اسرارہم علی جانب الیمین والعلماء
علی جانب الیسار والاوہام الفاسدۃ تحت اقدامنا وجعلنا الکتاب
والسنۃ الذین سیقا فی التوحید فقط محکما امامنا دون شیء آخر وہیہنا
بین التوحید بالمحکمات من الکتاب والسنۃ زیرا کہ اگر دانید ہم

ثابت کردیم الخ توحید مے کردیم اثبات کردیم اثبات توحید ما محکمات کتاب
دست ظاہر کلام انکہ اقوال علما
وصوفیہ رضوان اللہ علیہم اجمعین
کہ خارج کتاب و سنت واقع شدہ اند
حضرت مولانا پیروے آنہا
نکردہ اند و آنچہ مطابق محکمات نبوده
است بجا و فرازان نفرموده اند
وانما شم ناعن ساق الخ رد
الرد علی العلماء و بعض الصوفیہ لانا
قد تعبدنا بالاظہار الحق والصواب
والمردود من اقوال العلماء و بعض الصوفیہ

مثنوی عیب ہای سگ کسی او می شمرد ✤ عیب دان از عیب دان بوی نہ برد ✤ چون خدا خواہد کہ پردہ کس درند ✤ میلش اندر طعنۂ پاکان برد
ور خدا خواہد کہ پوشد عیب کس ✤ کم زند در عیب میبوبان نفس ✤

الوصل الاول فی بیان ما یشتمل علیہ الکلمۃ الطیبۃ اجمالا اعلم ان الکلمۃ الطیبۃ مشتملۃ علی امور قد خفی غالبہا علی اکابر العلماء شرقا وغربا سلفا وخلفا الاول کلمۃ لا التی لنفی الجنس والثانی اسمہ المنکور والثالث خبرہا المحذوف والرابع الا المستثنیۃ علیہ ہاہی الخامس کلمۃ الا للاستثناء والسادس فہم المفرغ والسابع کونہا من قبیل قصر الموصوف علی الصفۃ دون العکس وکون القصر قصر قلب دون الافراد والتعیین والثامن انہ مشتمل علی حکمین ایجابا وسلبا والتاسع انہا ترجع الی کلتین سالبۃ وموجبۃ والعاشر انہا محکم من محکمات القران دون غیرہ من اقسام النظم ولابد لمعرفتہا سع ولایلہا من بصیرۃ فی النحو والمعانی والبیان والبلاغۃ وفن الاصول والمیزان والتفسیر والحدیث ولما کان بعض الامور الاول موقوفا علی القصر والاستثناء فلیقدم ذکرہما علی الاخر وصل اول در بیان اجمالی جملہ است کہ مشتمل ست بران کلمہ طیبہ بدانکہ لا الہ الا اللہ مشتمل ست بر چند امر کہ بتحقیق مخفی ماندہ است اکثری ازان بر علمای عظام از شرق تا غرب از سلف تا خلف

والاول من الحقيقي نحو ما زيد الا كاتب اذا اريد انه لا يتصف بغير الكتابة
وهو لا يكاد يوجد لتعذر الاحاطة بصفات الشيء ومثال قصر موصوف
بر صفت كه حقيقي باشد مانند نيست زيد مگر نويسنده سهر گاهكه اراده كرده شود
ازين كلام اينكه زيد موصوف نيست بوصفي بجز وصف كتابت واين قسم
قريب ست كه يافته نشود بسبب متعذر بودن حصر بجملگي صفات بشمي يعني
اين كلام وقتي صادق مي آيد كه زيد نه موصوف باشد بقيام ونه بعدم قيام
شلا زيرا كه انيهمه صفات غير كتابت اند كه سلب ان از مقصود واجب ست وچون
قصر موصوف در صفة واحد مستلزم ارتفاع نقيضين نباشد نه بسبب صفات
ديگر لهذا اين قسم عديم الوجود ست والثاني نحو ما في الدار الا زيد وقد يقصد
به المبالغة لعدم الاعتداد بغير المذكور وقسم دوم از قصر حقيقي مانند نيست
در خانه مگر زيد وگاهي قصد كرده ميشود باين كلام مبالغه بسبب نامعتبر
دانستن چيزيكه مذكور نيست يعني اين كلام نيز صادق خواهد آمد اگرچه
در خانه سواي زيد از ملازم وتوابع او باشند ودر ينحال قصر بطريق مبالغه
خواهد بود والاول من غير الحقيقي تخصيص امر بصفة دون صفة اخرى
او مكانها والثاني تخصيص صفة بامر دون امر اخر او مكانه وقسم اول از قصر



که تقصور از احد هما خالی نیست مانند اینکه زید پسر عمرو ست یا پسر خالد
متکلم رفع ابهامش بقصر تعیین خواهد کرد که نیست زید مگر پسر عمر
و قصر قلب جاے خواهد بود که در واقع جمع شدن هر دو وصف ممکن
نباشد چنانکه مخاطب گمان کرد که زید پسر عمرو ست متکلم بقصر قلب رد
زعم مخاطب کرد که زید پسر خالد ست یعنی پسر عمرو نیست فاما غلط العلماے
لا اله الا الله فی القصر انهم جعلوه من قصر الصفة علی الموصوف زعمهم ان الاله
بمعنی المستحق او المعبود بالحق والاستحقاق والمعبودیة بالحق صفة دون
موصوف ولیس الامر کذلک بل هو من قصر الموصوف علی الصفة اما غلط علما
در کلمه طیبه در بیان قصر این ست بدرستیکه علما گردانیده اند کلمه طیبه را
عبس قصر صفت بر موصوف بسبب گمان اینکه اله یا بمعنی مستحق یا معبود بحق
است و استحقاق معبودیة بحق صفت ست نه موصوف و نیست امر اینچنین
بل قصر مذکور از قسم قصر موصوف بر صفت ست فان قلت فعلی هذا یکون معناه
ان المنکر متصور علی الانصاف بکونه الله فیلزم الوقوع فیما عنه الفرار و
هو التاویل فی الحکم مع انه یاباه قلت التاویل المذکور لتصحیح کون المنکر
من قبیل قصر الموصوف علی الصفة دون العکس وکونه من قبیل الاول

ان المنکر متصور علی الانصاف بکونه الله فیلزم الوقوع فیما عنه الفرار و
هو التاویل فی الحکم مع انه یاباه قلت التاویل المذکور لتصحیح کون المنکر
من قبیل قصر الموصوف علی الصفة دون العکس وکونه من قبیل الاول

وبستی قاعدہ مذکورہ تاویل مذکور واجب افتاد و تاویل در اصل معنی محکم نیست کہ ممنوع باشد و تاویل برائے تصحیح قاعدہ و اثبات حصر اقسام متعارف ست چنانچہ تفتازانی در مانند یدالا اخوک و ما الباب الا العاج گفتہ کہ قصر موصوف بر صفت بدنمعنی ست کہ زید تقصور ست بر صفت بودن برادر و باب تقصور ست بر صفت بودن عاج بستعلم ان المنکور مشترک لفظی لم یستعمل الا بالقرینۃ فالمراد من المنکور جمیع الالہۃ الممکنۃ المعبودۃ من الاصنام وغیرہم بقرینۃ وقوعہ فی سیاق النفی فیفید الاستغراق والا لکان قرینۃ الامکان دون الوجوب فمتعین ان الالہۃ موصوفۃ دون صفۃ و تقصرہ علی صفۃ الغنیۃ بینہم وبینہ سبحانہ لا تتجاوز الی الغیریۃ کما فی زعمہم و لجلاء التنافی بین غیر اللہ و غنیۃ یتحقق شرط قصر الموصوف علی الصفۃ فتظہر عظم فی قصر الصفۃ علی الموصوف و قریب ست کہ خواہی دانست اینکہ تحقیق منکور یعنی لفظ الالہ مشترک لفظی ست و مشترک لفظی استعمال کردہ نمی شود مگر بقرینہ پس مراد از منکور جمیع آلہہ ممکنہ معبودہ از اصنام و غیر انہا ست بقرینہ وقوع ان در سیاق نفی پس فایدہ خواہد داد استغراق را و استغراق قرینہ امکان است نہ وجوب پس متعین شد اینکہ الہہ موصوف اند نہ صفت و قصر

المخرج عن المتعدد بالا واخواتها نحو جاءني القوم الا زيدا او منقطع وهو المذكور بعد الا غير مخرج نحو جاءني القوم الا حمارا وصل ثالث در بيان استثناست وان در لغت بمعنى خارج كردن چيزيست از متعدد و مستثنى خارج كرده شده را نامند و آن بر دو گونه است يكى متصل وان برآورده شده است از متعدد بلفظ الا و هم بمعنى الا كه انما باشد مانند آمد نزدمن قوم جز زيد يعنى زيد نيامد و دوم مستثنى منقطع وان عبارت ست از چيزيكه مذكور شود آن چيز بعد لفظ الا در حاليكه آنچيز غير مخرج باشد مانند آمد نزدمن قوم بجز خر والمتعدد بنفي الاستثناء نوعان احدهما معنوي كاسماء الجمع مثل قوم ورهط والفاظه نحو رجال ومسلمين واسماء العدد ولا يكون المتعدد المعنوي كليا الا اذا وقع في حيز النفي فيكون كالمتعدد المعنوي من غير الكلي ومتعدد در استثناء دو قسم ميباشد يكى متعدد معنوى همچو اسماء جمع مانند قوم بمعنى گروه ورهط كه بمعنى قوم ست و اسم جمع در اصطلاح آن ست كه لفظ ان مفرد باشد و در معنى آن كثرت وجمعيت بود و دوم متعدد معنوى همچو الفاظ جمع ست مانند رجال جمع رجل بمعنى مرد ومسلمين جمع مسلم بمعنى مسلمان وهمچو اسماء عدد

ومعنی قصر باقسام ان در وصل ثانی گذشت ولا کابر فن الاصول فی
هذا الباب مذاهب فلنفصل اولا حتی تیسیر فهم نظم فی کل مذهب وبرای
علمای عظام فن اصول درباب استثنا مذهبی چند ست که بدان سبب
رای خود رفته اند پس باید که تفصیل بکنیم اول ان مذاهب را تا واضح
شود غلطی علما در هر مذهب که تحقیق خود باختیار نموده اند الاول ان
المفرغ یکون متصلا فقط کما قال صاحب المسلم اذا المفرغ متصل الثانی
ان المنقطع لا یقع فی الکلام البلیغ والثالث عدم تعینهم المحذوف
فی المفرغ والرابع عدم تعینهم القرینة الدالة علی المحذوف والخامس
ما ذهب الیه البعض هم ان المستثنی مسکوت عنه ولیس الحکم الا فی جانب المستثنی
منه مذهب اول اینکه مفرغ متصل بیاشد ولیس چنانکه صاحب مسلم گفت
زیرا که مفرغ صرف متصل نیست ومذهب دوم آنکه منقطع واقع نمیشود در کلام
بلیغ وسوم معین نه کردن علماست محذوف را در مفرغ یعنی در هر
مفرغ تقدیر جدید بلا تعین میگویند چهارم معین نه کردن ایشان
است قرینه را که دال باشد بر محذوف در مفرغ وچهارم مذهبی ست
که رفته اند بدان بعض علما بدرستیکه مستثنی سکوت کرده شده است

نعم اذا كان المفرغ ظرفا او شبهه نحو ما دعا الكافرين الا في ضلال ولا حول ولا قوة
الا بالله فالمقدر فيه امران الاول موجود وما يماثله من الالفاظ العامة ليتعلق
به الظرف وشبهه والثاني المستثنى منه وهو المفرغ من الظرف وشبهه وعديله
في الزعم نحو ما دعا الكافرين الا في ضلال وغيره من الهداية الا في ضلال ولا حول
ولا قوة موجود بالله ولغيره الا بالله آري هرگاه باشد مفرغ ظرف يا شبه ظرف مانند
همچو نيست دعاء كفار مگر در گمراهي و نيست طاقت و قوة مگر بخدا پس مقدر
در ظرف و شبهه ظرف دو امر مي باشد يكي لفظ موجود و هر چه مثل آن
باشد از الفاظ عامه تا كه متعلق شود ظرف و شبه آن بدان لفظ دوم
مستثنى منه و آن مفرغ ست كه عبارت ست از ظرف و شبه ظرف
و عكس مفرغ در گمان مخاطب مانند نيست دعاء كافران كاين در
گمراهي و غير گمراهي كه هدايت ست مگر در گمراهي يعني در هدايت و
گمراهي هر دو ثابت نيست صرف در گمراهي ست و نيست طاقت
و قوت موجود بخدا و بغير خدا مگر بخدا و اما اذا كان المفرغ غير ما نحو لا اله
الا الله وغيره من الامثلة المذكورة فلا يجوز فيه تقدير موجود او ممكن لعدم
احتياجه الى المتعلق وكون الموجود خلاف مقتضى القصر وبسيجي

فيما قالم موجود فيه المفرغ انكان افعل وا
وتعينا يكون المفرغ موجودا كما في مركب
من ام من ان اذا وصفين پس قوم
الا ام ان اذا وصفين پس قوم
والا يبك از جلس قوم قليل
ورا يبك از جلس قوم قليل
قوا يبك از جلس قوم قليل
محض و ان بسيك از جلس قوم قليل

دو امر یا دو وصف باشد مثلا اذا توهم احدان زیدا کاتب وشاعر او ابهم
بینهما او تخیل بالعکس انه لیس بکاتب فرد زعمه ما زیدا لا کاتب بالافراد او بالتعیین
او بالقلب فانظر بنظر الانصاف ان المحذوف ما هو والقرینة علیه ما هی
مثلا وقتیکه گمان کرد کسی اینکه زید کاتب وشاعر است یا ابهام کرد میان هر دو
صفت یعنی کاتب است یا شاعر یا خیال کرد بعکس یک صفت یعنی کاتب نیست پس
رد کرده شد گمان مخاطب باین کلام نیست زید مگر کاتب بقصر افراد در صورت
گمان هر دو صفت یعنی کاتب وشاعر بقصر تعیین بر تقدیر اشتباه در یکی از هر دو صفت
یا بقصر قلب در حال گمان نقیض یک صفت پس به بین بدیده انصاف اینکه بتحقیق
محذوف چیست وقرینه بر محذوف چیست ان قرینة فالمحذوف
فی المثال المذکور افراد او تعیینا ما زید کاتب وشاعر الا کاتبا وقلبا ما زید الا
بکاتب الا کاتب فالقرینة علیه هو الزعم السابق دون شیء اخر پس محذوف در مثال
مذکر کرده شده از روی قصر افراد وقصر تعیین همین ست که نیست زید کاتب و شاعر مگر
کاتب ست واز روی قصر قلب محذوف همین ست که نیست زید غیر کاتب مگر کاتب پس
قرینه بران محذوف همان گمان سابق ست نه چیز دیگر دان لم تشق بالمثال
المذکور فانظر الی الکتاب المجید مثال القصر افرادا نحو قوله تعالی لا علم لنا الا ما

ف المثال نظر الی الکتاب المجید



ست یعنی نمیخواهید شما چیزیرا که میخواهد خدا مگر همان که میخواهد خدای و
قیاس کن براین آیات دیگر آیات کثیره را که دران واقع شده است مفرغ
منقطع از روی قصر قلب ولا احتمال لقصر الافراد و التعیین الذین هما قسما
متصل فی الاشکال المذکورة لتحقق تنافی الوصفین بین الشیء و الملک و
بین الوحی و الهوی و بین الله و غیره و بین مشیة الله و غیر مشیة الله و المنافی
لا یدخل فی المنافی الاخر فمنع اخراجه فلا یکون ان یکون المستثنی متصلا افراد او
تعیینا فی کل من الایات المذکورة و احتمال نیست برای قصر افراد و تعیین
که این هر دو نوع دو قسم مستثنی متصل اند در مثالهای مذکوره بسبب متحقق بودن
شرط قصر قلب در ان منافات میان هر دو وصف ست چنانچه منافات درمیان نشستن
و برخاستن و میان وحی و هوی و میان خدا و غیر خدا و میان خواهش خدا و غیر خواهش
خدا ظاهر ست که یک ضد در ضد دیگر داخل نمیشود پس ممتنع خواهد شد اخراج
منافی در منافی دیگر زیرا که دران داخل نیست پس ممکن خواهد بود اینکه مستثنی
متصل باشد در حال قصر افرادی خواه تعیینی در جمله آیات مذکوره فبئست بالکتاب
المجید بعد بطلان ما ذهب الیه الاکابر من الامور الاربعة الاول ما یخالفه من امور
اربعه کون المفرغ متصلا و منقطعا کلیهما و وقوع المنقطع فی ابلغ الکلام و تعیین المحذوف

باصول عربیت و ان تتبع و تجسس کلام عرب ست اگرچه مخالف باشد م
تجویزیهای علمار راکه بند کرده اند قصور و استثنا را در مثالهای خیالی و خود ساخته و
فکر نکرده اند در مواد حدیث و قران که آن بهترین کلام و بلیغ ترین عبارتست درین
کلام دفع دخل انهینی ست که قاعده که مخالف علمای ظواهر ست تفرد دران
قابل اعتماد نیست وجه دفع اینکه قواعد عربیه از مسلمات دین نیستند که کلام
خدا یا رسول بدان نازل شده باشد بلکه چنانکه علمای پیشین از تتبع کلام
عرب و کلام الهی استخراج و استنباط کرده اند اگر شخص دیگر نیز مطابق ان بموقعت
دیگر اقوال مسلم الثبوت اهل بلاغت و عربیت امری معین و مشخص نماید رد و
انکاران بدون اینکه شاهدی از قران و حدیث یا کلام بلیغ دیگر برارند
نمیتواند شد و اما الامر الخامس و هو ما ذهب الیه بعض العلماء ان الاستثنی مسکوت
عنه فلیس الحکم الا فی جانب المستثنی منه فهو ایضا باطل و الحق فیه ان الاستثنا
بعد الایجاب نفی و بالعکس و اما امر پنجم دان این ست که رفته اند بسوی آن
بعضی علما از ینکه مستثنی سکوت کرده شده است ازان و نیست حکم مگر در جانب
مستثنی منه پس این امر پنجم نیز باطل ست و حق دران این ست که تحقیق استثنا
بعد ایجاب برای نفی میباشد و بعد نفی برای ایجاب و الا لا یکون کلامه سبحانه

الواضع ثانیا ما یدل علیهما ابلغ منه فاخذ جزءا من السلب وجزءا من الایجاب
آورد وبینهما الا رو ما للاختصار نحو لبثت فیهم الف سنة الا خمسین عاما ومانحن الا رسول
وما ارسلناک الا رحمة للعالمین فاستراح من التکرار وتحقیق مقام درین
مطلب این ست که بدرستیکه تخصیص یعنی کلام قصری هرگاه که بود مشتمل بر
هر دو حکم ایجاب وسلب وضع کرده شد برای ان در ابتدا کلامی که
دلالت کند بر هر دو حکم از روی صراحت مانند اینکه درنگ کرد در قوم پنجصد
وپنجاه سال ونه ماند درمیان انها پنجاه سال ومانند اینکه نیست محمد مگر از
هلاکت دهست محمد رسول ومثل آنکه نفرستادیم ما ترا عذاب برای عالمیان
ونفرستادیم ترا رحمت برای عالمیان پس اراده کرد واضع در مرتبه ثانی چیزی
راکه دلالت میکند بر هر دو حکم بلیغ تر از کلام سابق یعنی بر هر دو جمله موجبه سالبه
مذکوران پس گرفت یکی جزء را از سلب وجزء دیگر را از ایجاب وآورد درمیان هر دو جزء
لفظ الا برای قصد اختصار همچو درنگ کرد درمیان انها هزار سال مگر پنجاه
سال ونیست محمد مگر رسول ونفرستادیم ترا مگر برای رحمت عالمیان پس
راحت یافت واضع باین اختصار از تکرار فیکون کلامه سبحانه ابلغ من کلام البشر
المذکور فی الامثلة الثلثة سابقا وقد طول الاکابر فی السکوت والسکام بالا

ف امثلة الظرف من الکتاب المجید

شک در قرآن دیگر اینکه نیست فساد و نیست فسق و نیست جنگ و حج
دیگر اینکه و نیست جبر در دین دیگر اینکه نیست نیکی در بهتر از مشوره های
مردم مگر کسے که حکم کند بخیرات یا امر نیک یا صلح در مردم حاصل آنکه
مشوره که سواے امور مذکوره میباشد دران خیر نیست و اما شبهه
نحو لا علم و لا طاقة لنا و اما مثال شبهه ظرف مانند نیست علم ثابت ببرا ے ما
و نیست توانائی ثابت برای ما و الثانی المفرغ نحو قوله تعالی لا عاصم الیوم
من امر الله الا من رحم و لا اله الا الله و لا اله الا انت سبحانک و لا اله الا هو
و لا الا انا و لا اله الا هو الحی القیوم و لا اله الا هو رب العرش الکریم و موضع
دوم استعمال لا مستثنی مفرغ ست مانند قول خداے تعالی نیست
نگهدارنده امروز از حکم خدا مگر آنکس که رحم کرد بیشے خدا تعالی که رحیم
و مثل نیست موجودے مگر الله و همچو نیست معبودے مگر تو پاک ست برا ے
تو و همچنین نیست معبودے مگر او و همچنین نیست معبودے مگر من و نیست معبودے
مگر او تعالے که حی و قیوم ست و نیست معبودے مگر او که صاحب عرش بزرگ
ست و قوله علیه السلام لا خیر الا خیر ک و لا طیر الا طیر ک و نحو قول معروف
لا فتی الا علی و لا سیف الا ذو الفقار و اما نحو قوله سبحا

موجود او ممکن لعدم القرینۃ علیہ و اما مخذوف در مفرغ کہ ظرف و شبہ ظرف
نباشد ہمان خاص متعدد ست کہ گمان کردہ است آنرا مخاطب آن متعدد
عبارت ست از دو چیز یکی مفرغ و دیگر عدیل آن در افراد و تعین یعنی متعدد
کہ مخذوف میباشد مخصوص ست در دو قسم قصر کہ افراد و تعین باشد و مخذوف
صرف عکس مفرغ میباشد یعنی یکی از دو امر یا دو وصف در قصر قلب برای
بودن آن مفرغ کلام قصرے و کلام قصرے دفع میکند گمان سابق را ہر چہ
در ذہن مخاطب گذشتہ باشد نہ موجود یا ممکن بسبب نبودن قرینہ بر آن
چرا کہ نیست قرینہ مگر گمان مخاطب فالقرینۃ علیہ ہو الزعم السابق کما مر دون
شیء اخرای لا اخیر خیران خیرک و خیر غیرک او لا اخیر لقران او حضر بان خیرک و خیر غیرک
و قس علیہ لا طیر الا طیرک و لک لا افتی امران علی و غیرہ الا علی و لا سیف امران و لا فتی و لفقار و غیرہ لا ذو الفقار
لقرینۃ الزعم دون موجود او ممکن لعدم القرینۃ علیہ پس قرینہ بر مخذوف ہمان گمان سابق
است چنانکہ گذشت نہ چیز دیگر پس تقدیر وصفان در حدیث لا اخیر
الی آخرہ این ست کہ نیست خیر دو نیکی نیکے تو و نیکی غیر تو و تقدیر امران
انبکہ نیست نیکی دو امر یا دو قسم نیکی تو و نیکی غیر تو مگر نیکی تو و ببین قیاس
کن لا طیر الا طیرک و ہمچنین قول لا فتی الی آخرہ یعنی نیست خوان دو عملی

مفرغ چنانکه در دیگر مفرغ باشی شود پس تقدیر محذوف در قول لاحول ولاقوة الا بالله
اینست لاحول ولاقوة کائن بالله و بغیره الا بالله و قس علیه ماشاء الله
قیاس کن بر قول مذکور ماشاء الله لاقوة الا بالله را و اما مذکر خبر لابد و من
المفرغ دالظرف و شبهه بتحلیل نحو قوله علیه السلام لا اله غیرک و قوله سبحانه
فی الدعاء السریانی لاشی مثلک و قول الماوح فی القصیدة مصرع لاطیب یعدل
تربا ضم اعظمه و اما مذکور بودن خبر لای نفی جنس سوائے مفرغ و ظرف و شبه ظرف
پس کمتر آمده است مثل قول پیغمبر علیه السلام نیست معبودی غیر تو و دیگر قول خدائے
تعالی که در دعاء سریانی واقع است نیست چیزی مثل تو و قول مداح در قصیدهٔ
بردهٔ نیست هیچ خوشبوئی که برابری کند با خاکی که ضم کرده است استخوانهای آنحضرت
صلعم پس لفظ غیرک و مثلک و یعدل خبر لای نفی جنس واقع است و چیزی مقدر
اقوال بجای خبر محذوف نیست کسانیکه در لا اله غیرک تقدیر خبر میکنند بمقتضائے
نافهمی ست فعلم بهذا التحقیق ان جهة کثرت حذف خبر لا قیام قرینة علیه و سد شئے مسده
فسلوذکر بعد قیام القرینة یکون لغوا و لو ذکر بعد سد شئے مسده لا یکون الا ساد
سادا فیلزم خلاف وضعه لهذا وجب حذفه پس دانسته شد در تحقیق مذکور
برستیکه وجه بسیاری حذف خبر لا قایم بودن قرینه ست بران خبر و قسایم کردن ان



ازافعال عامه رانند لفظ موجود و حاصل بحبت دلالت کردن نفی بر خیر مانند لا اله
الا الله یعنی نیست معبودی موجود مگر الله تمام شد قول جامی قدس سره السامی
وجه البطلان ان فی هذا البیان خمسة اغلاط الاول انه آورد مثالا لنفی صفة الجنس
من تلقاء نفسه وحکم بالحصار نفی لا فی صفة الجنس ولم ینظر الی ابلغ الکلام
وهو کتاب الله العزیز العلام انه مملوء من نفی الجنس بلا هذه کما مر من الامثلة
القرانیة اذ لا معنی لنفی الجنس الا نفی وجوده وبسبب بطلان قول جامی قدس سره
السامی نیست بدرستیکه در بیان جامی علیه الرحمة منهج غلطی است اول آنکه آورد جامی
مثالی برای نفی صفت جنس از خیال خود و حکم کرد بر انحصار نفی لا در صفت جنس و
نظر نکرد بطرف بلیغ ترین کلام که آن کتاب خدای غالب و توانا است که تحقیق
کتاب مجید پر است از نفی جنس بهمین حرف لا چنانکه گذشت از امثله قرانی
همچو لا ریب فیه الخ زیرا که نیست معنی نفی جنس مگر نفی وجود جنس و المنفی
المقدر فی کل من لا ریب فیه ولا رفث ولا فسوق ولا جدال فی الحج ولا اکراه
فی الدین ولا خیر فی کثیر من نجوهم ولا علم لنا ولا طاقة لنا هو الموجود او مثله فلا هذه
لنفی جنس الریب والفسوق والجدال والاکراه والخیر والعلم والطاقة دون صفته
اذ لو اردنا نفی جنس الرجل لقلنا دون صفته فلا یقال لا رجل موجود فهو دلیل علی نفی

ف الغلط الثانی انه حصر لا النفی صفة الجنس قد رأیت وجوده فی قوله الا الله

موجودا فی لا اله الا الله دلیل ان نفی وجود الا الله هو نفی الجنس نفسه دون صفته

او مرتبة الصفة متاخرة عن مرتبة وجود الجنس فی نفسه فنفی وجود الا الله هو نفی نفسه

دون صفته وغلطی سوم اینست بدرستیکه باوجود مخصوص کردن جامی

قدس سره حرف لا را برای نفی صفت جنس مقدر کرد موجودا

در لا اله الا الله وظاهر ست که نفی وجود معبود عین نفی ذات معبود است

نه نفی صفت آن زیرا که مرتبه صفت متاخر ست از مرتبه ذات

جنس در زعم جامی قدس سره اما نزد محققین ذات جنس وجود

جنس یکیست پس وجود نزد ایشان از صفات نباشد والرابع

تخصیص کثرة حذف الخبر بالعام غلط محض اذ قد عرفت فی کل المفردات

القرآنیة وغیرها المذکورة ان المحذوف هو الخاص من المفرغ وحدیله

بقرینة الزعم غلطی چهارم مخصوص کردن بسیاری حذف خبر را افعال

عامه ست زیرا که تحقیق دانستی در هر یک از مفردات قرآنی وغیر قرآنی که

مذکور گشت بدرستی که محذوف دران همان خاص ست از مفرغ وحدیل آن

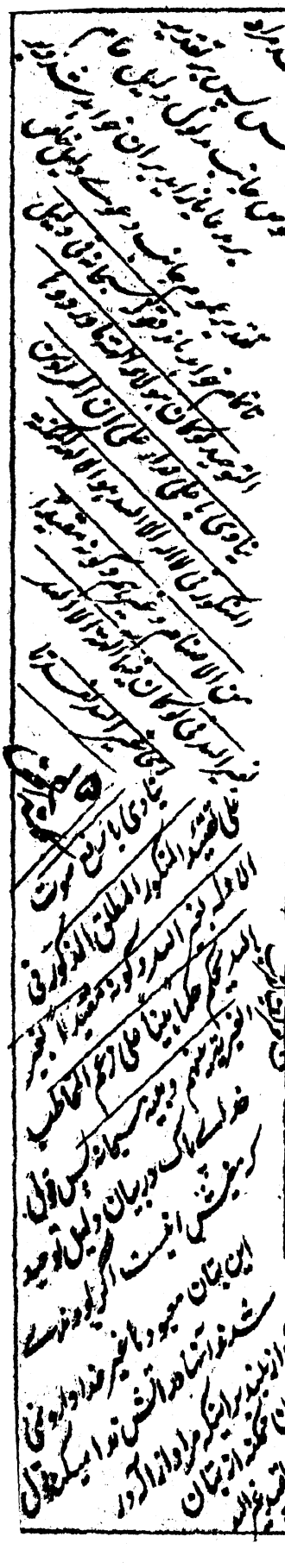
بدلالت قرینة گمان مخاطب ولا یجوز تقدیر موجود ونحوه فی شیء من

اقواله سبحانه لا اله الا الله ولا اله الا انت سبحانک ولا اله الا هو ولا اله

المعبود والدليل على الاشتراك اللفظي انه لا يستعمل في كل من معنييه
الا بالقرينة كلفظة عين وسهيل نعم در تحقيق لفظ اله وكلمه الا است بدانكه
بتحقيق لفظ اله اطلاق كرده ميشود صرف باشتراك لفظي بر دو معنى يكى
ذات باري تعالى ودوم ممكن موجود معبود ودليل بر اشتراك لفظي انست
بدرستيكه استعمال كرده نميشود اله در هيچ يك از دو معنى خود مگر بقرينه كه دال باشد
بر معنى مراد واشتراك لفظي عبارت از همين است كه براى يك لفظ معنى متعدد باشد
ومستعمل نگردد در هيچ يك از ان بدون قرينه همچو لفظ عين كه موضوع است
براى آفتاب وچشمه زر ودرك وغيره وبمناسبت مقام معنى مراد فهميده
ميشود وهمچنين است لفظ اله نحو قوله تعالى ما تعبدون من بعدى قالوا نعبد
الهك واله ابائك ابراهيم واسمعيل واسحاق الها واحدا فانه مستعمل
في الحق تعالى شانه بقرينة الاضافة والتوصيف بالوحدة وقالوا لا تذرن
الهتكم فانه مستعمل في الممكن المذكور من الاصنام بقرينة الجمع والاضافة
مانند قول خداى تعالى حكايتا از يعقوب عليه السلام چه چيز را خواهيد پرستيد
پس از من گفتند فرزندان يعقوب خواهيم پرستيد خداى تو وخداى پدرت
تو كه ابراهيم واسمعيل واسحاق هستند خداى معبود يكانه است كه ما

علماء در حمل کردن ایشان لفظ الٰه را بر مشترک معنوی یعنی معبود مطلق که شامل باشد واجب و ممکن هر دو را و حمل کردن بعضی الٰه را بر معنی معبود بحق یا واجب از روی حقیقت و بر معبود باطل یا ممکن از روی مجاز زیرا که هرگاه ثابت شد اشتراک لفظی بدلیل استعمال نفرینه باطل شد اشتراک معنوی بودن الٰه یعنی حقیقی در بعضی جا و بمعنی مجازی در بعضی جای دیگر و ایضا اذا تعارض الاشتراک اللفظی فالاولی من توحید المراد من المذکور

المذکور فی الدلیل و هو لا الٰه الا الله دلالة اولیة فی الوجوب فقط و الامکان فقط او علی الاختلاف بینهما فیها لما لیصح التقریب اصلا و علی الخصوص من طرف و العموم من طرف اخر لانا نجد او نرید فیلغو اذ چون متحقق شد اشتراک لفظی پس ناگزیر است از متحد گردانیدن معنی مراد از لفظ الٰه که مذکور است در دلیل معنی لا الٰه الا الله و دلایل ان هیچ لو کان فیهما الهة الا الله لفسدتا و در وجوب صرف یا امکان صرف خلاصه اینکه لفظ الٰه که در کلمه طیبه مذکور است و در ادلهٔ آن نیز واقع است ناگزیر است که معنی ان در هر دو جا یکی باشد خواه ممکن خواه واجب استثنی زیرا که بر تقدیر اختلاف در امکان و وجوب در دلیل و اولان درست نخواهد شد تقریب هرگز و تقریب در مناظره گذرانیدن دلیل است موافق مدعا و وجه درست نیامدن تقریب همین است که اگر در کلمه نفی الٰه ممکن است و در دلیل مذکور مثلا لزوم فساد بر تقدیر تعدد الٰه واجب باشد پس از بطلان تعدد واجب نفی ممکن چگونه خواهد شد



وقس علیه تعیین المراد من المنکور فی سایر الادلة المذکورة فی الکتاب
المجید علی التوحید واذا تعین المراد من المنکور المذکور فی الادلة وهو ممکن فقط من
الاصنام وغیرهم تعین المراد من المنکور فی المدلول النفیاد الا لا ینطبق احدهما
علی الآخر کما عرفت وقیاس کن برآیه مذکوره معین بودن مراد از الله در باقی
دلایل ذکر کرده شده که قرآن مجید بر توحید و چون معین شد مراد از الله مذکور فی
الدلایل یعنی ممکن صرف از بتان وغیره معین شد مراد از آله که در مدلول مذکور
نیز واگر در هر دو جا مراد مختلف باشد منطبق نخواهد شد یکی بر دیگری چنانکه واقع
در سابق قبطل ما قال الاکابر من ان المراد من الاله فی لا اله الا الله المستحق للعباده
تعالی شانه اذ استحق للعباده تاویلا او وضعا عرفیا لان لا اله الا الله محکم والمحکم باب
عن التاویل بل یکفر بارتکابه والوضع العرفی لا تثبت بمجرد الوهم بل بالقطع والقطع
لارادة المستحق من المنکور فی حق من الکتاب والسنة پس باطل شد
انچه گفتند علمای اکابر از ینکه مراد از آله در کلمه طیبه واجب تعالی است
یا مستحق العبادة است از روی تاویل یا وضع عرفی وجه بطلان اینکه لا اله الا الله
آیه محکم است و محکم ابا میکند از تاویل بل کافر میشود تاویل کننده آن پس تاویل
در ان گنجایش ندارد و وضع عرفی ثابت نمیشود از مجرد وهم یعنی قیاس

تقیید العموم والاکثر فی سیاق النفی ونحوه
الا فی الاصنام وغیرهم من الکلمات التی وردت
فی المعاد وقد استشهد بالآیة وهی قوله
وقوع النکرة فی سیاق النفی ونحوه
یفید العموم والاکثر
الا ان الاصنام وغیرهم من المنکور
فی الادلة المذکورة فی الکتاب
المجید علی التوحید
وقس علیه تعیین المراد من المنکور فی سایر الادلة المذکورة فی الکتاب
المجید علی التوحید واذا تعین المراد من المنکور المذکور فی الادلة وهو ممکن فقط من
الاصنام وغیرهم تعین المراد من المنکور فی المدلول النفیاد الا لا ینطبق احدهما
علی الآخر کما عرفت وقیاس کن برآیه مذکوره معین بودن مراد از الله در باقی
دلایل ذکر کرده شده که قرآن مجید بر توحید و چون معین شد مراد از الله مذکور فی
الدلایل یعنی ممکن صرف از بتان وغیره معین شد مراد از آله که در مدلول مذکور
نیز واگر در هر دو جا مراد مختلف باشد منطبق نخواهد شد یکی بر دیگری چنانکه واقع
در سابق قبطل ما قال الاکابر من ان المراد من الاله فی لا اله الا الله المستحق للعباده
تعالی شانه اذ استحق للعباده تاویلا او وضعا عرفیا لان لا اله الا الله محکم والمحکم باب
عن التاویل بل یکفر بارتکابه والوضع العرفی لا تثبت بمجرد الوهم بل بالقطع والقطع
لارادة المستحق من المنکور فی حق من الکتاب والسنة پس باطل شد
انچه گفتند علمای اکابر از ینکه مراد از آله در کلمه طیبه واجب تعالی است
یا مستحق العبادة است از روی تاویل یا وضع عرفی وجه بطلان اینکه لا اله الا الله
آیه محکم است و محکم ابا میکند از تاویل بل کافر میشود تاویل کننده آن پس تاویل
در ان گنجایش ندارد و وضع عرفی ثابت نمیشود از مجرد وهم یعنی قیاس

انها تماثيل التي انتم لها عاكفون ولا تدرن آلهتكم ولا تذرن ودا ولا سواعا
ولا يغوث ويعوق ونسرا وقس هذه الآقوال بدلالة المقام ومقتضى الحال
ندل دلالة قطعية على ان المراد من المنكور بهم الاصنام والاوثان فالصنم والوثن
والتمثال والاله بمعنى واحد هنا فاراوة المستحق من المنكور وضعا عرفيا دعوى
بلا بينة فلا يسمع اصلا وقياس كن بر آيات مذكوره اين ايات را يكى انيكه
بگواى محمد كه اى كافران عبادت نميكنم من چيزى را كه شما مى پرستيد شما نيز
چيزى كه انرا عبادت ميكرديد مشركان همين اصنام ممكنه بودند وهمچنين قول
خداى پاك حكايت از ابراهيم عليه السلام ايا ميگيريد شما بتان را معبود غير خدا
ديگر انيكه خدايا دور دار مرا و فرزندان مرا از نيكه عبادت كنيم اصنام را ديگر
انيكه پرهيز كنيد تا پاكى را كه عبارت از بتان است ديگر انيكه چيست اين تصويرها
كه شما براى انها گوشه گرفته ايد ديگر انيكه هرگز نگذاريد معبودان خود ما را كه بجز خدا
هستند و نخواهيد گذاشت و در او شواع را و يغوث را و يعوق را و نسر را كه
نام بتان است و قياس كن بر اين ديگر آيات را كه در ان لفظ اله آمده پس
انيهمه اقوال بدلالت مقام و خواهش حال مخاطب موافق استعمال دلالت
ميكنند از روى دلالت قطعى بر انيكه مراد از آله همين بتان ممكنه اند پس لفظ صنم و وثن

وجه اول آنست كه اله
علما در معنى الوهيت سبب وجه غلطى
قول علما نسبت معنى مذكور در اصل
فى فخر الا المحذوف فى لا اله الا الله السابق
اعلم ان العلماء كلهم قد رووا فى خبر
موجودا او ممكنا اى لا اله موجودا او
ممكن الا الله فقول اهم غلطوا فيه غلطا فاحشا
وجوه عقلا ونقلا على ان
فى تقدير موجودا او ممكن فى خبر لا المحذوف فى لا اله الا الله السابق

حمل الكلمة على الكذب او على ما لا دلالة لها عليه اذا المنكور لا يخلو اما ان
يراد منه الممكن فقط او الواجب فقط على الاول ليصير معنا ها لا الة من الالهة
الممكنة من الاصنام وغيرهم موجود الا الله فكذبه ظاهر اذ الاصنام موجودة
اما از وجوه عقليه وجه اول انيكه مر بر ستيكه تقدير موجود يا ممكن مستلزم است
حمل كلمه را بر كذب يا حمل آن بر معنى كه نيست دلالت براى كلمه بر آن معنى زيرا كه
الة منكور از دو حال خالى نيست يا انيكه مراد گرفته شود از ان صرف ممكن
يا صرف واجب بر تقدير مراد داشتن ممكن خواهد بود معنى كلمه طيبه كه نيست
معبودى از معبودان ممكنه از اصنام وغيره موجود بجز خداى تعالى پس
كذب انيمعنى ظاهر است زيرا كه اصنام وغيره ممكنات البته موجود هستند
پس نفى ان چگونه درست باشد وعلى الثانى لم يكن المستثنى منه متعددا
ولو اول فى المنكور على عموم المجاز وقيل ان ما نسبوه من الله وغيره او
ما تنزعموه مستحقا من الله وغيره من الاصنام ليس بموجود الا الله فكذبه
ايضا ظاهر ولو خصص بعد التاويل وقيل ان المستحق وراء الاصنام من الله
وغيره ليس بموجود الا الله فصدقه مسلم لكن لا دلالة للكلام عليه ولا يفهم منه بوجه
نفى استحقاق الاصنام الا كنايه وهو بعيد عن البلاغة وبر تقدير ثانى يعنى مراد

ثابت گشته بدرستیکه مخاطب گمان میکنند که معبودان ممکنه غیر خدا هستند
پس تقدیر موجود یا ممکن خلاف گمان مخاطب است زیرا که غیریت الربا
خدا چیزی دیگر است و موجود بودن یا نبودن خدا امر آخر و محذوف لفظی از
موجود خواه ممکن حال است برای مستثنی منه که ضمیر مستتر است خود مستثنی
منه نیست بلکه مستثنی منه ضمیر مذکور است که راجع است بطرف آله منکور
پس در نیصورت مستثنی منه متعدد معنوی شد نه لفظی و دانستی که ناگزیر
است در مفرغ از تعدد لفظی و الثالث ان العقل یابی عن قبول اختلاف
المحذوف نوعا فی نوع واحد من الکلام و المفرغ نوع واحد منه فتقدیر موجود
او ممکن فی بعض دون الآخر خلاف العقل و وجه سوم از وجوه عقلیه اینکه
بدرستیکه عقل انکار میکند از قبول کردن اختلاف محذوف از روی قسم
در نوع واحد از کلام و مستثنی مفرغ یک قسم است از کلام پس تقدیر
موجود یا ممکن در بعضی مقام نه در بعض دیگر خلاف عقل است حاصلش اینکه
تقدیر مجوزه علمای ظواهر در بعض قسم مفرغ درست می آید و در بعض دیگر درست
نمی آید و قواعد بلاغت کلی می باشد در جمله مواد آن قسم کلام جاری می شود
چنانچه تقدیری که جناب مولانا در مفرغ بیان فرموده اند هیچ ماده از مواد

الوجه الرابع

الثالث ان تقدیر موجود یا ممکن خلاف العقول

انما تکون من قبیل ما نحن فیه لو کان المستثنی منه مذکورا

فیه و لیس کذلک لانه انما یتعلق بالطرف

الیه بالطرف لتضمنه معنی یتعلق

یتعلق به من الافعال انما اشتمل

الطرف علی الضمیر الذی هو

عدم التعلق لشیء فتعلق عن

خصوصه و الا لم یکن بین

ثابت گشته بدرستیکه مخاطب گمان میکنند که معبودان ممکنه غیر خدا هستند
پس تقدیر موجود یا ممکن خلاف گمان مخاطب است زیرا که غیریت الربا
خدا چیزی دیگر است و موجود بودن یا نبودن خدا امر آخر و محذوف لفظی از
موجود خواه ممکن حال است برای مستثنی منه که ضمیر مستتر است خود مستثنی
منه نیست بلکه مستثنی منه ضمیر مذکور است که راجع است بطرف آله منکور
پس در نیصورت مستثنی منه متعدد معنوی شد نه لفظی و دانستی که ناگزیر
است در مفرغ از تعدد لفظی و الثالث ان العقل یابی عن قبول اختلاف
المحذوف نوعا فی نوع واحد من الکلام و المفرغ نوع واحد منه فتقدیر موجود
او ممکن فی بعض دون الآخر خلاف العقل و وجه سوم از وجوه عقلیه اینکه
بدرستیکه عقل انکار میکند از قبول کردن اختلاف محذوف از روی قسم
در نوع واحد از کلام و مستثنی مفرغ یک قسم است از کلام پس تقدیر
موجود یا ممکن در بعضی مقام نه در بعض دیگر خلاف عقل است حاصلش اینکه
تقدیر مجوزه علمای ظواهر در بعض قسم مفرغ درست می آید و در بعض دیگر درست
نمی آید و قواعد بلاغت کلی می باشد در جمله مواد آن قسم کلام جاری می شود
چنانچه تقدیری که جناب مولانا در مفرغ بیان فرموده اند هیچ ماده از مواد

حکم میکند قول مذکوره به باطل بودن تقدیر موجود یا ممکن زیرا که قول بالا الله
الا الله خالی نیست از یکه نزد علما کلمه طیبه با ازقبیل قصر صفت بر موصوف
است یا بالعکس ان بر هر تقدیر محذوف بقول اهل بلاغت امران
خواهد بود یا وصفان یعنی نیست الا دوام خدا و غیر خدا یا نیست آله دو
وصف خدا و غیر خدا نه تقدیر موجود یا ممکن که خلاف بلاغت است

والسادس ان القصر عبارة عن عدم تجاوز المقصور عن المقصور علیه
الی غیره لا عن نفی وجوده اصلا فتقدیر موجود ینفی عن نفی وجود ه اولا دان
استلزم عدم تجاوزه ثانیا وجه ششم از وجوه عقلیه اینکه مدار بستیکه
قصر عبارت است از تجاوز نکردن مقصور از مقصور علیه بطرف غیر
مقصور علیه نه از نفی وجود مقصور علیه هرگز پس مقدر کردن افقد موجود
خبر مبتدا از نفی وجود اله اولا اگرچه نفی وجود اله مستلزم است تجاوز
نکردن اله را از حد ثانیا حاصلش اینکه کلمه طیبه کلام قصری است و مقتضای
قصر انیست که اله مقصور نبندد باشد در الله مقصور علیه یعنی در غیر خدا یافته
نشود و مقصود متکلم در کلام قصری همین قدر میباشد که مقصور از مقصور
علیه متجاوز نیست نه اینکه مقصور وجود یا امکان ندارد پس بمقتضای



یا غیر مفرغ پس انکه غیر مفرغ است متعلق میباشد بعالمی که متعلق است
بدان مستثنی منه مذکور و مفرغ نیز متعلق میباشد بچیزی که متعلق است
بدان محذوف بسبب قائم بودن انچیز بمقام محذوف پس نیست
احتیاج برای مفرغ بجهت تعلق بسوی غیر عامل خود از افعال عامه یا خاصه
پس مقدر کردن لفظ موجود در کلامی که واقع است دران مفرغ میخواهد
قرینه را و نیست قرینه بران پس باطل شد تقدیر موجود در مفرغ که
سوای ظرف و شبه ظرف باشد پس یاد گیر این نشان و غلطی را تا
واقع نشوی در غلط و اما قتلا او لا فلان قوله علیه السلام لا اله غیرک
تفسیر للکلمة الطیبة و لا احتمال لتقدیر موجود فیه لان غیرک بالرفع خبر مذکور فلا
یقال ان الخبر محذوف و غیرک بمعنی سواک صفة للاله لان رفعه یابی
عن کونه صفة للمنکور المنصوب و اما ازوجوه نقلی بر بطلان تقدیر موجود
یکی انکه بتحقیق قول پیغمبر علیه السلام که لا اله غیرک است تفسیر است
برای کلمه طیبه و نیست احتمال برای مقدر کردن موجود دران زیرا که
لفظ غیرک بحالت رفع خبر لا مذکور است پس نگوید کسی انکه خبر محذوف
است و غیرک بمعنی سواک صفت است برای اله زیرا که رفع لفظ غیر

الموجود لغير الله وكل الٰه ممكن موجود الله فنقيض السالبة الكلية الايجاب الجزئي
اى بعض الاٰله الممكن الموجود غير الله ونقيض الموجبة الكلية السلب
الجزئي اى بعض الاٰله الممكن الموجود ليس بالله والايجاب الجزئي والسلب
الجزئي ايضا متلازمان اذ السالبة البسيطة المذكورة بعد وجود الموضوع ترجع
الى الايجاب الجزئي المذكور وصل هفتم در بيان انچه مى است بدرستيكه
كلمه طيبه راجع است بسوى دو كلمه متلازمه يكى سالبه كليه ودوم موجبه كليه
يعنى نيست چيزى از معبود ممكن موجود غير خدا وهر معبود ممكن موجود خدا است
پس نقيض سلب كلى ايجاب جزئى است يعنى بعض الٰه ممكن موجود
غير الله است ونقيض ايجاب كلى سلب جزئى است يعنى بعض معبود
ممكن موجود نيست خدا ايجاب جزئى وسلب جزئى نيز متلازم هستند زيراكه
سالبه بسيطه مذكوره يعنى لاشئ من الاٰله الممكن الموجود بغير الله بعد وجود موضوع
رجوع ميكند بسوى ايجاب جزئى مذكور يعنى بعض الاٰله الممكن ليس بالله
فلا يدان يشمل قوله سبحانه لو كان فيهما الهة الا الله لفدتا على نقيض المط
لعدم اشتماله على عين المط اذ الدليل على هيئة القياس الاستثنائى واللازم
من اشتماله على نفس المط اى لا اله الا الله او نقيضه وليس مشتملا على

عين الشرط بل على نقيضه وهو بعض الاٰله
غير الله على ما اشتهر بين الاصوليين من ان الاستثناء
على ما اشتهر بين الاصوليين من ان الاستثناء
يكون فيما اشتمل الخ فيخرج عن التعريف ما يجئ
مشتملا على ما يقول بعض المحققين من ان
كلمة لا اله الا الله الخ ليست استثنائية
بل هى جملة واحدة وضعت لسلب الالوهية
عما سوى الله تعالى وايجابها له تعالى
وهذا هو الحق الحقيق بالقبول
وانما يكون مشتملا على الاستثناء
تقديرا
وانما يكون مشتملا على الاستثناء
تقديرا
وانما يكون مشتملا على الاستثناء
تقديرا

از ضمن اصلى كه از حاصل كلام
الا الله است دو دليل مذكور كه بصورت
قياس استثنائى است مشتمل است
بر نقيض الاٰله الا الله وان بعض
غير الله است وجه اشتمال اينكه لفظ
الا الله در دليل مذكور يا متفاوت محمول على معنى
غير الله است پس دليل مذكور در بيان
صورت بر مدعا منطبق خواهد بود كه در شرح الخ

فى الدليل من النقيضين المذكورين اى يعنى
بنقيض الاول اعنى ليس بعض الاٰله موجودا
وبنقيض الثانى اعنى ليس بعض الاٰله
ليس بموجود وهو المطلوب
ف غلط الاكابر فى ان لا اله الا الله مرجع الى سالبة كلية

وهو بعض الاله موجود دون كلمة ان نقيض المطر مركب من ايجاب جزئي وهو
بعض الاله موجود وسلب جزئي وهو المدلس بموجود فالدليل مشتمل على ايجاب
جزئي لا على سلب جزئي لهم الا في الدليل على غير دون الاستثناء وجه
غلطي علما در رجوع كلمه انيست كه بدرستيكه علما گمان كردند كه تحقيق كلمه طيبه
رجوع ميكند بسوي سالبه كليه وموجبه جزئيه يعني نيست چيزي از معبود موجود
والله موجود است پس نقيض سالبه كليه موجبه جزئيه است وان بعض الاله
موجود ونقيض قضيه دوم يعني موجبه جزئيه المدلس بموجود است ونيست تلازم
درميان هردو نقيض مذكور تا كه بي نياز گرداند ذكر يك نقيض در دليل از ذكر
نقيض ديگر پس دليل مذكور برمذهب علما مشتمل است بر يك جزو نقيض مطر
وآن بعض الاله موجود است نه بر كل نقيض زيرا كه نقيض مطر يعني كلمه مركب
است از ايجاب جزئي كه بعض الاله موجود است واز سلب جزئي كه المدلس
بموجود است پس دليل مشتمل است فقط بر ايجاب جزئي كه بعض الاله موجود
است ونيست مشتمل بر جزو ثاني نقيض كه المدلس بموجود است نسبت حمل
كردن علما لفظ الا را در دليل بر غير نه استثنا يعني الا را مجازا بمعني غير ميگويند
وبر معني حقيقي كه استثنا است حمل نميكنند واو علوه على الاستثنا لا يحمل

ف الوصل الثامن في احكام لا اله الا الله

ص مقدمه في اصطلاح الاصول

لم السیاق فهو ظاهر وان سیق لافان احتمل التخصیص والتاویل فهو النص
وان لم یحتمل النسخ فهو المفسر والا یحتمل النسخ فهو المحکم انست مقدمه که عبارت
اگر ظاهر است معنی ان وسیاق نکرده شده است کلام برای ان معنی
پس انچنین قسم را نظم ظاهر می نامند و اگر سوق کرده شده است کلام
برای معنی متبادر و ظاهر و محتمل است عبارت تخصیص و تاویل را پس این
قسم را نص میگویند و اگر محتمل نیست برای تاویل و محتمل است نسخ را یعنی
معنی ظاهر متبادر منسوخ تواند شد بدلیل دیگر پس این قسم را مفسر میگویند و
عبارتی که معنی ان ظاهر است و قبول نمیکند تخصیص و تاویل را و احتمال ندارد
نسخ را پس آن قسم محکم است پس در قسم محکم ظهور معنی مراد و سوق کلام
بجهت ان معنی و عدم جواز تاویل و تخصیص و النسخ شرط است و لا یخفی ان
ما یدل علی توحید الباری من الکتاب المجید والسنة یجب ان یکون محکما
او لا جایز ان یکون ظاهرا لعدم السوق فیه و وجوب السوق فی التوحید
و لانصاد الا لاثبت فی التوحید قطعا و یقینا لبقاء الاحتمال فیه و لو ضعیفا و لا مفسرا
لاحتمال النسخ والتوحید مما لا یقبله اصلا فیجب ان یکون محکما مخفی مباد بدرستیکه
کلامی که دلالت میکند بر توحید خدا تعالی از قرآن مجید و حدیث شریف واجب است

که در توحید وارد اند و محکم که از حدیث شریف است یکی قول علیه السلام است
نیست معبودی غیر خدا دیگر انیکه قسم بکسی است که ذات محمد بقدرت اوست
که اگر شما خواهید انداخت دلوی را بر سر بسته بسوی زمین پست ترین هر آینه
نازل خواهد شدان دلو بر خدا پس معلوم شد که ارض سفلی غیر خدا نیست

واعلم ایضا ان المطلق فی الکتاب والسنة یحمل علی مقیده فیهما ولو اختلفا

حادثة عند الشافعی رحمه الله والمطلق یحمل علی مقیدان اتفقا حادثة عند ابی حنیفة
رحمه الله فاما اذا اتفقا حادثة فقد اتفاق علی الحمل عندهما وبدانکه در سنتیکه
مطلق در کتاب مجید و حدیث شریف حمل کرده میشود بر مقید در ان هر دو
اگر مختلف باشند مطلق و مقید از روی حادثه نزد امام شافعی رحمه الله
مطلق حمل کرده میشود بر مقید نزد ابی حنیفه رحمه الله اگر متفق باشند هر دو از
روی حادثه پس وقتیکه متفق شوند ان هر دو از روی حادثه پس خوش
اتفاق است میان شافعی و ابی حنیفه بر حمل کردن مطلق بر مقید نزد هر دو
حاصلش اینکه قاعده فن اصول است که هرگاه در قران یا حدیث لفظی
مذکور شود یکجا بلا قید و جای دیگر همان لفظ مقید بقیدی خاص مذکور گردد
پس امام ابو حنیفه میگویند که موقع مطلق و مقید اگر در یکباب است لفظ مطلق را بر

ف توهم رفع احکام المحکم بحمل المطلق علی المقید

مدفوع بان المراد من السوق فی الظاهر اعم من ان یکون الظاهر حقیقة
او حکما فانظاهر الحقیقی مثلا المطلق و الحکمی المقید فالصرف عن السوق فی الظاهر
الحقیقی الی السوق فی الظاهر الحکمی لقرینة قطعیة عقلیة او نقلیة لایخرجه عن الاحکام
و هرچه توهم کرده می شود ازینکه حمل الی المطلق برالی مقید خارج میکند کلام را
از رائدن در معنی ظاهر حقیقی پس نخواهد ماند کلام محکم زیرا که سوق در قسم ظاهر
ناگزیر است برای محکم گردانیدن حاصل سوال متوهم اینکه الی بمعنی ظاهر
خود که سیاق کلام در ان است مقید نیست بصفتی پس هرگاه مقید کردند
انرا بغیر المدلیس سوق کلام در معنی ظاهر نماند و این ضرور است در محکم پس
این توهم سایل دفع کرده شده است باینکه مراد از سوق در ظاهر عام است
ازینکه باشد ظاهر حقیقی یا حکمی پس ظاهر حقیقی مثلا الی مطلق و حکمی الی مقید است
پس گردانیدن از سوق در ظاهر حقیقی بسوی سوق در ظاهر حکمی لقرینة
قطعی که عقلی باشد یا نقلی خارج نمیکند کلام را از محکم بودن و الا یلزم ان
لایکون قوله سبحانه و الله علی کل شی قدیر محکما فانه ایضا مصروف بالعقل الی
شئ ممکن فالعقل یحکم بان الله لیس یقادر علی الممتنع و الواجب و اگر سوق
از ظاهر حقیقی بسوی ظاهر حکمی لقرینة عقلی از احکام خارج نماید کلام را لازم آید که بنا شد

قول خدای سبحانه و تعالی
نسخی در قول خدای تعالی
است لقرینة
بیشتر و واجب و حالا که این
الکتاب و الحکمة
نعالی جان انه لا الله الا هو
من علی عالم
نسخی در قول خدای تعالی
ان لا الله الا انا
بیرون الا سوی الله
و اکابر علما گمان کرده اند
از ایات متشابهات است
برایشان اینکه باشد برای خلق بر خدای
ان مگر خدا تعالی
نیز نمیدانند و امیدان است
از اسخین و تحقیق گفته است خدا تعالی
امیدان رسول
بلا شدن تحت و الزام علی خلق بر خدا تعالی
نیز اگر کلام و ارسال رسل همین است
فالمدلول و مع ذلک الا کابر
من العلماء رضی

وغربا باسطلاق محدثین ومفسرین متفقهین ومتکلمین قد اولوا او لافی المنکور
وثانیا فی المحذوف فافهم وان تلقوه لسانا لکنهم تبذوه وراء ظهریا من
حیث لم یحیطوا بالتاویل والتحریف الی ما حکم اوهامهم وتلقوا بالقبول
بکلمه باطله فی الاشراک وهی لا اله الا غیر الله قلبا من حیث لم یشعروا
ومحکم قبول نمیکنند تاویل را وباوصف انیکه کلمه طیبه محکم قابل تاویل نیست
اکابر علما از شرق تا غرب همه ما چه محدثین ومفسرین وچه متفقهین و
متکلمین بتحقیق تاویل کردند اولا در منکور یعنی لفظ اله وثانیا در خبر محذوف
از موجود وممکن وغیره زیرا که علمای مذکور اگرچه بقبول پیش امدند کلمه را
از روی زبان لکن دور اندا ختند انرا پس پشت خود تا بحیثیکه اگاه نشدند
بر تاویل وبازگردانیدن بسوی معنی ما که حکم کردیم بران وهمهای علما پیش امدند
بقبول کلمه باطله را که در اشراک واقع است وان نیست معبودی مگر غیر
خدا از روی قلب یعنی بدل بحیثیتی که اگاه نشدند بران یعنی از زبان لا اله
الا الله که دافع اشراک است گفتند وبدل بمعنی که موجب اشراک
است معتقد شدند وبالجمله ظهر من الوصول الثمانیة المذکورة امور الاول تعیین المراد
من المنکور المذکور فی الدلیل والاعم هو الاصنام وغیرهم من الممکن والثانی



تغایر مبینه سبحانه وبین العالم الاعتبار اوّ وهما والثانی عشر ان مآل
العلماء فی تفسیر الکلمة وتاویله مخالف للکتاب والسنة واصول البلاغة
وموافق لاوهامهم وامر هفتم اینکه بدرستیکه کلمه طیبه مشتمل است بر دو حکم
ایجابی وسلبی پس سلب راجع ست بسوی غیر وایجاب بسوی
خدا تعالی وامر هشتم اینکه کلمه طیبه محکم ست از محکمات کتاب قبول نمیکند تاویل را
هرگز وامر نهم اینکه کلمه طیبه راجع میشود بسوی دو قضیه کلیه متلازمه سالبه وموجبه لطیفه
سالبه کلیه وموجبه جزئیه چنانکه زعم کرده اند علماء وامر دهم اینکه کلمه طیبه نازل
شده است برای ردگمان غیرت موهومه مشرکین در میان خدا
وسیان دیگر اشیاء وامر یازدهم اینکه وحدت وجود ثابت است بعقل و
نقل هر دو ونیست جدائی وتمیز میان خدای سبحانه وسیان عالم مگر باعتبار
دوهمی وامر دوازدهم اینکه انچه گفته اند علماء در تفسیر کلمه طیبه وتاویل آن مخالف
ست برای کتاب وسنت وقواعد بلاغت وصرف موافق وهمهای
ایشان ست قالان وجب علینا تفسیر الکلمة الطیبه وادلتها علی ما یوافق
للواقع والعقل والنقل موافقا لقواعد البلاغة دافعا للوهم رافعا للشک
الجلی والخفی مرتبطا بالآیات المحکمات والنصوص الظاهرات بلا تاویل وتخصیص

که الله است کلی کثیر الافراد است زیرا که مراد از اله ممکن ست و افراد
ممکن بسیار اند فیرجع المفاد الی کلیتین سالبة و موجبة ای لاشی من الاله
بغیر الله و کل اله هو الله فحصل التوحید بین الاله الممکنة و بینه سبحانه بعبارة
المحکم پس رجوع میکند حاصل کلمه طیبه بسوی دو قضیه کلیه یکی سالبه دوم
موجبه یعنی نیست چیزی از معبودهای ممکن غیر خدا و هر معبود ممکن عین
خدا است پس حاصل شد عینیت میان معبودان ممکنه و میان او تعالی
بعبارت نص یعنی کلمه طیبه و اذا حصل التوحید المذکور حصل التوحید بین سایر
الاشیاء و بینه سبحانه بدلالة المحکم اذ لا فارق بین ممکن و ممکن آخر فحصل من
الجمع بین العبارة و الدلالة لا موجود مطلقا الها او غیره جزءا او کلا جزءیا
او کلیا محسوسا او معقولا حسنا او قبیحا الا الله المعبر بالفارسیة همه اوست
و هرگاه حاصل شد توحید میان معبودان ممکنه و خدا نیز حاصل شد توحید
میان دیگر اشیاء و میان خدای سبحانه بدلالت محکم یعنی دلالة النص زیرا که
نیست فرق کننده در میان یک ممکن که معبود باشد و ممکن دیگر که معبود
نباشد پس حاصل شد از جمع کردن در میان عبارة النص و دلالة النص
حکم عام بامینغنے له نیست موجود علی الاطلاق الا باشد یا غیر ان جز باشد

خدای سبحانه ازروی عبارة النص ثابت شد توحید میان غیر معبودان
ممکنه و میان خدای سبحانه باعتبار دلالة النص زیرا که نیست فارق میان
ممکن معبود و میان ممکن دیگر غیر معبود وجه التفسیر انه لا فارق بین الحدیث
وبین الرسالة المفیدة من لا اله الا الله الا بزیادة نفی ومن والالف
واللام فی الموضوع وبزیادة الباء فی المحمول فیهما فالحدیث فصیح وبلیغ والرسالة
المذکورة لیست کذلک وبالحدیث قد لعلم ان المحذوف فی لا اله الا الله لیس موجودا
او ممکنا علی ما توهم بل غیره ووجه تفسیر انیست که نیست فرق کننده درمیان
حدیث ودرمیان قضیه رسالیه که مفهوم میشود از لا اله الا الله مگر بزیادتی لفظ
شی وحرف من والف ولام در موضوع وبزیادتی باء در محمول درآن قضیه رسالیه پس
حدیث مذکور فصیح وبلیغ است وقضیه رسالیه مذکوره نیست هیچ بلیغ مانند حدیث
مذکور زیرا که حدیث مذکور کلام افصح عرب است پس حدیث مذکور معلوم شد بدرستیکه خبر محذوف در کلمه
طیبه نیست موجود یا ممکن موجهی که توهم کرده شده است بلکه محذوف لفظ غیر
است ومطابق علیه قول اهل حق بلکه از قدس سره واسرارهم صنیع لاد رقتل غیر حق پراگنده
درنگر زان پس که بعد از لا چه ماند الا الله وباقی جمله رفت × شاد باش
ای عشق شرکت سوز رفت ۵ وجه التطبیق ان المراد بالقتل فی قوله تبیغ

تنبیه

فصل

لا اله الا الله وفاسدان باعتقاد غیر حق غیرها
لا یعبود الا علی تقدیر حذف غیر الله
الرجوع دون موجود کوه ودر او رفتم
لا در قول مولانا سکردم قدس سره
لبعد از لا چه ماند نفی غیر حق است
از الی مشکور و فیزان از روی عبارة النص
دلالة النص لفظ لا لیق در صنع ثانی
از کلمه لا حرف لفظ لا نیست در صنع ثانی
لا اله الا الله دباقی جمله رفت

پس قول مولانا رومی قدس سره منطبق نمیشود مگر بر ترکیبی که گفته ایم یعنی انکه
نیست معبودی غیر او تعالی مگر الله پس وحق که مرتفع شد غیر خدا بتمامه بنفی
بعبارت محکم و دلالت آن پس باقی ماند مگر خدا پس صادق آمد ماند الا الله و
باقی جمله رفت و منطبق ایضا علی ما قلنا قوله سبحانه حکایة عن المشرکین اجعل الالهة
الها واحدا ان هذا لشیء عجاب قالوا اهل اللسان فهموا ما هو المراد من
لا اله الا الله من القصر والحصر المقام ومقتضی الحال فالقصر والحصر تفید التوحید
بین الآلهة وهینه سبحانه فقالوا اما قالوا من اجعل الالهة الی اخره ای عم الالهة
الها واحدا ان هذا لشیء عجاب هم نیز منطبق میشود بر ترکیبی که گفتیم در کلمه طیبه قول
سبحانه تعالی در حال حکایت از مشرکان اینکه گفتند مشرکین آیا گردانید
محمد صلعم معبود آن ممکنه را خدای واحد بدرستیکه این سخن هر آینه چیز عجیب
است پس بدرستیکه مشرکان بودند اهل زبان عربی فهمیدند انچه که ان مراد
است از کلمه طیبه از قصر و حصر بمقام و مقتضای حال پس قصر و حصر فایده
توحید را در معبودان ممکنه و او تعالی پس گفتند مشرکان چیزی که گفتند اجعل
الآلهة الخ ای گمان کرد معبودان ممکنه را خدای واحد بدرستیکه این معامله چیز
عجیب است و ما قیل فی تفسیر هذه الآیة الیسعنا و لیقینا الله واحد فی حوا بحثا کما یقول

قول المفسرین فی تفسیر اجعل الالهة الخ

وجه اسکبار مشرکین از لا اله الا الله

وجه استعجاب مشرکین از لا اله الا الله

چگونه آله واحد میتوانند شد یا اینکه اله واحد چگونه عین معبودان کثیره خواهد بود
پس اگر مشرکان مفاد کلمه غیر ایه الهیا خدای سبحانه موافق زعم خود فهمیدند
وجه استکبار و استعجاب چه بود و مبطل تاویل القاضی البیضاوی بقوله اجعل
الالوهیة التی کانت لهم للواحد انتهی حاصله اجعل الالهیة المشترکة بین جمیع
الآلهة مختصا بالله واحد ان هذا لشی عجاب پس باطل شد تاویل قاضی بیضاوی رحمه الله
تعالی که گفت در معنی آیه مذکوره یا گردانید محمد الوهیتی را که بود برای معبودان
خاص برای اله واحد که آن خدا ست حاصلش اینکه یا گردانید محمد الوهیت
مشترکه تمامی معبودان را مختص بمعبود یکتا این امر هر آئینه چیز عجیب ست و مبطل
همان ست که در صدر گذشت و منطبق علی التوحید قول موکد بالقسم لیشهد علیهم
والذی نفس محمد بیده لو انکم دلیتم بحبل الی الارض السفلی لهبط علی الله ثم
قرا هو الاول والاخر والظاهر والباطن وهو بکل شی علیم و منطبق میشود
بر توحید قول نبی ما که موکد بقسم ست و آن اینکه قسم بخدائیکه ذوات محمد بید
قدرت اوست بدرستی که اگر شما هوا نداز بد بسته بر سن بسوی زمین زیرین
هر آئینه نیفتد بر خدای سبحانه بعد ازین خواهد بطریق استشهاد هو الاول والآخر
الخ یعنی اوست اول و اوست آخر و اوست ظاهر و اوست باطن و او

مکرر پیام فرستاده شده است بسوی او زیرا که اگر بودی سبب
ورود و نزول ماضل صاحبکم و ماغوی و هم مذکور یعنی ترک دین قوم هرآینه
وارد شدی بجای وما ینطق عن الهوی وما ینزل عن الهوی الخ یعنی نگذاشته
است محمد دین قوم خود را از هوای نفس نیست آن ترک دین مگر بحکم ما
تا که منطبق شود رویر مرود نه آنکه نازل شده بجای عبارت مذکور وما ینطق
تا آخرش خلاصه کلام مذکور اینکه هرگاه پیغمبر خدا دعوت اسلام اشکارا کرد
و القای کلمه توحید بر مردم عرب فرمود گفتند ایشان در حق آنحضرت ضل محمد
و غوی در رد قائلین قول مذکور والنجم اذا هوی ماضل صاحبکم وما غوی
وما ینطق عن الهوی ان هو الا وحی یوحی نازل شد صاحب قرآن القرآن
و غیره مفسران گفتند که از والنجم تا وما غوی رد قول قریش است
که میگفتند گمراه شد محمد بسبب ترک وی دین قوم خود را و آیه ما ینطق تا وحی
یوحی مثبت عصمت کتاب مجید است یعنی آنچه محمد کلام خدا را بیان میکند
آن کلام نیست مگر بوحی انتهی خلاصه تفسیر مفسرین مذکورین حضرت مولانا متصدا
که تفسیر مذکور یعنی تخصیص ایمنی که قریش نسبت گمراهی بآنحضرت نسبت ترک دین
دین قوم را میکردند نیز تخصیص اینمعنی که مراد از منطوق وحی مصرف قرآن مجید است

لم يحصل لنا الا من كلامه عليه السلام واذا ارتفع العصمة من كلامه ولو وبما يتخصص
بطل قطعية كون الكتاب كتابا فيبطل عصمة الكتاب ايضا فالتخصيص بالكتاب
يبطل عصمته ايضا فتعين ان سبب نزول قوله تعالى ما ضل صاحبكم الم الليل الاتعاد
صلعم قوله الحق المخصوص وهو لا اله الا الله ابى قومه وهم اهل اللسان فاوردوا
ما هو المراد منه من الجمع والعينية بين الالهة وبينه سبحانه فقالوا اما قال
قولهم ضل محمد وغوى لكون الجمع كمال خلاف اوهامهم فردهم الله سبحانه بقوله
جواب گوييم كه بر تقدير عدم تعلق ما ينطق باكلام سابق ازدو حال خالى نيست
كه مراد از منطوق يا عام از كتاب وسنت است يا خاص بر تقدير عموم وارد
ميشود بر آن آياتيكه دال بر صدور زلات از آنحضرت هستند يكى از ان
عفى الله عنك لم اذنت لهم است بمعنى اينكه درگذرد خدا از تو چرا اذن دادى
براى آنها دوم يا ايها النبى لم تحرم ما احل الله لك است اى آنكه بمخاصمه برى چرا
حرام ميكنى چيزى را كه حلال كرده است خدا براى تو سوم قصه اسارى بدر كه
مشهور است وسواى آن خلاصه ايراد اينكه اگر همه منطوق آنحضرت بوحى بودى
عتاب هاى مذكور چرا وارد گرديدى واگر تخصيص كرده شود مراد منطوق بكتاب
مجيد چنانكه تخصيص كرده است قاضى بيضاوى پس وارد ميشود بر ان اولا اينكه نيست

از كلام عاصل نشده است براى ا
مرتفع شدن عصمت از كلام آنحضرت در بقاء تخصيص مذكور شد
باطل شد قطعى بودن كتاب كتاب نيز قطعى نخواهد بود وبا
منطوق كتاب نيز بكتاب مجيد چنانكه تخصيص كرده
اعتبار كرده باطل ميشود پس تخصيص كتاب عصمت
نمود بالمعنى الاعم پس ثابت ميشود عصمت

قوله تعالى ما ضل صاحبكم الخ
بگوئيم قوم او ان قول مخصوص
يا كه مراد بود از ان قول لا اله الا الله
بيان اصنام وبيان خداى بحق پس
مخالف اوهام ايشان بود كه گمان

خدای سبحانه بقول خود که لا اله الا الله است و اختص قوله و ما ینطق عن الهوی ان
هو الا وحی یوحی بقوله لا اله الا الله فقط فانطبق الرد علی المردود و لیس علیه شئی من القبیل
و القال المذکور و مخصوص گردانید بقول خود و ما ینطق عن الهوی ان هو الا وحی
یوحی فقط لا اله الا الله را پس منطبق شد رد بر مردود و نیست بران چیزی از
گفتگوی مناقشات مذکوره **سوال** اگر کسی گوید دلیل برانیکه مراد از منطوق
وحی در آیه و ما ینطق عن الهوی صرف لا اله الا الله است چیست، وجه ترجیحه ظاهرة
لورود ه اولا فی الالفاظ مدون باقی الکتاب و السنة و لکونه اصل الکتاب و السنة
و لبالها فالایمان به ایمان بهما و انکاره انکار بهما **جواب** گوئیم که وجه ترجیح
و تخصیص مذکور ظاهر است بنابر وارد شدن لا اله الا الله اول در القاء بسوی
قوم نه باقی کتاب و سنت و بجهت بودن لا اله الا الله اصل الاصول کتاب و سنت
و لب لباب آن هر دو پس ایمان بلا اله الا الله عین ایمان بکتاب و سنت است و
و انکاران بعینه انکار کتاب و سنت است خلاصه انیکه انکار مشرکین اولا از چیزی
بوده است که فارق بود میان اهل اسلام و میان ایشان و ان اقرار توحید بود اولا
و ترک عبادت اصنام بود ثانیا و متضمن این هر دو حکم نیست مگر لا اله الا الله
که جمیع انبیا ماموربود ند بالقای آن بسوی اقوام خود ها و دیگر همه احکام

فرمود دعوی در آن نکرد که بحکم خدا میگویم تا منسوخی آن حکم که بمقتضای حکمت الهی
بوده است قادح عصمت باشد زیرا که ضرور نیست که نبی بغیر نزول وحی حکم
صادر نفرماید آری واجب است که آنچه بوحی معلوم نماید خلاف آن
نکند و گمان ببرکه از صدور زلات مذکوره در عصمت پیغمبر فتوری راه
یافته باشد بل صدور الزلات بعد الاخبار بها معفو و سید بعصمته فی الصدور
عن مشکوة النبوة علی صاحبها الصلوة والسلام لان یکون قادحا اذا
والمعهود فیما بین الناس سترها والمعیب واخفاوه فاذا اظهر احدها بالتنصیص
لنفسه صورة کمن صدور الزلات ظهر کمال عفته وورعه وتقواه وامانته
وعدالته وانصافه فی ما صدر منه سوی الزلات خصوصا اذا ظهر من المعصوم
الذی ثبت عصمته بالمعجزات فصدور الزلات منه هو الذی اوقعهم فی ورطة
التخصیص بالکتاب لزعمهم قدح فی عصمته اصدر منه من السنة تعوذ بالله من
هذا الزعم بلکه صادر شدن لغزش بعد خبر دادن آنحضرت عبدان لغزش قوت
دهنده وتائید کننده است مر عصمت آنحضرت را در آنچه صادر شد از مشکوة نبوت
علی صاحبها والصلوة والسلام نه اینکه قادح باشد پس از عصمت زیرا که رسم عادت
میان مردم بر اخفا و پوشیدن چیزیست که موجب عیب باشد پس وقتیکه اظهار کرد

تعلق ثانی باول تغیر اسلوب مذکور نمیشود و اما تغیر الاسلوب من الماضی
الی المضارع فلعدم تخصیص نطق لا الٰہ الا اللہ منہ بالماضی بل بتجدد نطقہ یوما
فیوما للارشاد جواب گوییم کہ تغیر اسلوب از ماضی بسوی مضارع بجہت عدم
تخصیص نطق لا الٰہ الا اللہ است از آنحضرت در زمان ماضی بلکہ تازہ میگردد
نطق آنحضرت ہر روز بر روز بنا بر ارشاد و القای لا الٰہ الا اللہ بسوی قوم
خود خلاصہ جواب اینکہ اگر بجای ما نطق رعایت جملہ سابق ما نطق وارد
گشتی ہر آئینہ صیغہ ماضی دلالت کردی بر اینکہ منطوق خاصہ وی ہ یعنی لا الٰہ الا اللہ
در زمان ماضی بودہ است و حال آنکہ قول موصوف بسبیل دوام مستمر از منطوق
آنحضرت بودہ است و خواہد بود پس برای این فائدہ از ماضی بسوی مضارع
رجوع کردہ شد و اللہ اعلم بالصواب و منطبق علی التوحید قول سوگند بالقسم بنبیا
والذی نفس محمد بیدہ لو انکم دلیتم بحبل الی الارض السفلی لہبط علی اللہ ثم قرء
ہو الاول و الاخر و الظاہر و الباطن و ہو بکل شئ علیم و منطبق میشود بر توحید
قول نبی ما کہ سوگند بالقسم است و آن اینکہ قسم بخدای کہ ذات محمد بدست قدرت
اوست بدرستی کہ اگر شما دلو اندازید بسته برسن بسوی زمین زیرین ہر آئینہ بیفتد
بر خدای سبحانہ بعد ازین خواند بطریق استشہاد ہو الاول و الاخر الخ یعنی او ست

تکلم وظاہر انہ لیس فی المضمون المذکور الا انکار الامن جہۃ الجمع والوحدۃ
بین الارض السفلی وبینہ تعالی والمخاطب نکرہ شدید الانکار لکمال
استبعادہ فی الوہم فلہذا اکدہ صلی اللہ علیہ وسلم بالقسم وظاہر ست
اینکہ نیست در مضمون حدیث مذکور انکار مگر از جہت صنیت ووحدت
میان زمین ومیان خدای سبحانہ ولیو مخاطب کہ انکاری کرد او را
انکار شدید بسبب کمال بعید دانستن مخاطب عنیت مذکورہ را در وہم خود
پس ازین مہر موکد فرمود مضمون مذکور را بقسم وبہمین جہت استشہاد فرمود
بآیۂ ہوالاول والاخر الخ وعلی الاقتداء بالنبی مر فی ہذا المضمون قال العارف
الجامی قدس سرہ السامی ع واللہ ہمہ اوست ثم باللہ ہمہ اوست وزاد الجامی
ظاہرا فی التاکید علی الرسول ع باز اقسم بقسمین لان قولہ باللہ موکد بقسم آخر
ایضا احدہما المذکور فی کلامہ ع وثانیہما المذکور فی کلامہ سبحانہ اذ قال اللہ تعالی
والنجم اذا ہوی ماضل صاحبکم وما غوی ای ماضل باقادۃ الجمع بلا الا اللہ
صاحبکم وما غوی فیہ ای فی الجمع وما ینطق قولہ الخصوص لا الہ الا اللہ عن الہوی
ان ہو الا منطوقہ الخاص لا الہ الا اللہ الاحی یوحی فاقسم اللہ سبحانہ
بانہ صلی اللہ علیہ وسلم ما ینطق بما یلیق التکلم من قولہ لا الہ الا اللہ عن الہوی

والا لما قسم لان التاويل المذكور ليس بمنكر فضلا عن شديد الانكار فحينئذ لا يكون
كلام افصح العرب بلبنا العوذ بالله من بذه العقيدة ونعيت مراد النسرورة
ازين قول يعني از لبسط على الله تاويل بدينوجه كه بيفتد ولو بر علم خدا و قدرت
خدا و سلطان خدا چنانكه گفت محدث ترمذي رحمه الله در تاويل حديث مذكور
اي على علمه و على قدرته و سلطانه و تقليد كردند او را علماء ظواهر و اگر نه يعني
اگر تاويل مذكور مراد بودي هر آئينه سوگند بخوردي مزيرا كه تاويل مذكور نيست
انكار كرده شده چه جاي انكه شديد الانكار باشد پس درينوقت لازم مي آيد
كه نباشد كلام افصح العرب بليغ پناه بخدا از هيچو عقيده و انعنا لو كان مراده
التاويل المذكور لاستشهد عليه بان قدره الله على كل شئ قدير والله على كل شئ
عليم والله غالب على امره ليكون مطابقا بالتاويل دون ان قرء هو الاول
والاخر والظاهر والباطن لان هذا المقرون سوى بكل شئ عليم لا دخل له في الاستشهاد
على التاويل المذكور وهو ظاهر و نيز اگر مراد آن حضرت از تاويل مذكور بودي هر آئينه
استشهاد كردي بران بخواندن مثل اين آيات يعني والله بكل شئ قدير الخ
تا انيكه مطابق ميشد بتاويل مذكور نه اينكه خواند هو الاول الخ زيرا كه اين آيات
خوانده شده سوى كل شئ عليم و على در استشهاد ندارد بر تاويل مذكور و ان ظاهر است

غيرت

الاشراك بالله والكفر هو عدم الغيرة

غیریت آمد لازم شد کفر پس هر کس که حصر کرد خدای سبحانه را در یک چیز خاص لازم
آمد کفروی بسبب لازم آمدن غیریت نحو قوله سبحانه حکایة عن فرعون
انا ربکم الاعلی وکذا عن الخلیل هذا ربی هذا ربی هذا اکبر فلما افلت
ولهذا تبرأ قائلا انی وجهت وجهی للذی فطر السموات والارض حنیفا وما
انا من المشرکین مانند قول خدای سبحانه در حال حکایت از فرعون منم پروردگار
شما که بزرگترم و همچنین قول خدا حکایة از ابراهیم خلیل الله علیه السلام
همینست پروردگار من همینست پروردگار من همینست پروردگار من همینست
پروردگار بزرگتر برای ستاره ها بی سه گانه و همین گمان حصر بیزاری
کرد خلیل ع در حالیکه گوینده بود باین قول بدرستی که من آوردم روی خود را
بسوی کسیکه پیدا کرد آسمانها و زمین را در حالیکه مایل هستم از باطل و نیستم
از مشرکان حاصلش اینکه قول خلیل ع هذا ربی مر آفتاب و ماه و زهره را بدون
انحصار ربوبیت در یکی از کواکب قابل نیزاری و تبری نبود زیرا که کواکب غیر خدا
نبودند اما وجه تبری همین بود که انحصار ربوبیت در مهر و ماه و زهره متوهم شده
واعلم ان کلمة الفصل موضوعة للقصر مطلقا ای القصر الاول فقط علی الثانی نحو
قوله تعالی والکافرون هم الظالمون اذ الکفر لا یتجاوز عن الظلم اصلا الی غیره

ف قوله سبحانه ان الله هو المسیح ابن مریم یحکی بان کلمة الفصل للقصر الاول علی الثانی

بقوله سبحانه لقد كفر الذين قالوا ان الله هو المسيح ابن مريم بحكم بان كلمة الفصل
فيه لقصر الاول على الثاني اذ هو الكفر صريحا للزوم زعم الغيرية في غير عيسى عليه السلام
والا لا لبطل حجة الكفر لان قصر الثاني فقط على الاول موافق لا اله الا الله يا
موضوع ميباشد كلمه فصل صرف براى قصر خبر در مبتدا مثل قول خدا بدرستيكه
الله تعالى همون ست غفور رحيم پس قول خداى سبحانه هر آئينه كافر شدند
كسانيكه گفتند بدرستيكه خداى همين مسيح پسر مريم ست يعنى غير مسيح خدا نيست
حكم ميكند قول مذكور بانيكه ضمير فصل در ين آيه براى قصر اول در ثانى ست
زيرا كه همين كفر است براى لازم آمدن گمان غيريت در غير عيسى عليه السلام
ورنه ظاهر نميشود جهت كفر زيرا كه قصر ثانى صريح يعنى بيد كردن مسيح در
خداى سبحانه موافق ست مر كلمه طيبه را بطل ما توهم التفتازانى فى شرح
التلخيص من ان كلمة الفصل لقصر الثانى فقط على الاول دون العكس پس باطل
شد چيزى كه توهم كرد تفتازانى در شرح تلخيص از نيكه كلمه فصل صرف براى قصر ثانى
ست در اول نه عكس آن وجه لبطلان انكه از كلام الهى چنانكه قصر ثانى در اول
نهميده ميشود همچنان قصر اول در ثانى مفهوم ميگردد و لنرجع الى التحقيق لا اله الا الله
واعلم ان لا اله الا الله من قبيل قصر الموصوف على الصفة قصر قلب قصرا حقيقيا

لما اصل فقط وهو المقصور عليه من الله سبحانه فحسب وليس للصفة المنفيه
مصداق حتى يتصور ان لها نقيضاً وهو من اللتى لا يمكن بانفيها الخ ووجه
اندفاع اعتراض تفصيل آنست كه بدرستيكه نيست براى صفت منفى كه غير الله
اينجا نقيضى تا كه ممكن نباشد نفى آن صفت بقصر حقيقى بل براى آن صفت
اصلى است فقط وان مقصور عليه است يعنى خداى سبحانه فقط ونيست براى
صفت منفى كه غير الله است مصداقى تا كه متصور باشد اينكه براى آن صفت نقيضى
است كه ممكن نيست نفى صفت مذكوره بارتفاع نقيض مذكور وما يتوهم ان لا اله
الا الله دفع لزعم الاشراك فلا بد ان يكون قصر افراد لا قصر قلب كما لا يخفى
قد فوع بان فى لا اله الا الله خاصة امور ثلثة مخالفة للوهم الاول انه
قد تقرر ان قصر الموصوف على الصفة قصراً حقيقياً لا يكاد يوجد
او يمتنع كما عرفت وقد وجد قصر الموصوف قصراً حقيقياً فيه فيكون خلاف الوهم
والثانى ان مفاده هو العينية خلاف الوهم ايضاً والثالث ان قصر القلب
فى غير لا اله الا الله لا يدفع الاشراك اذ العكس فيه بنا فيه بخلاف عكس لا اله الا الله
فانه يستلزم الاشراك كما سيظهر فى الخاتمة ان شاء الله تعالى وانچه توهم كرده ميشود
بدرستيكه كلمه طيبه واقع است مر رفع اشراك را پس ناگزير است از ينكه باشد

وبینه تعالی فمن اعتقد الغیریة بینهم وبینه سبحانه فقد اکفر الحکم وهو لا اله الا الله قد
من حیث لا یحتسب والعیاذ بالله منه وهو اصل الاصول المحکمات من الاسلام التی
بنی الاسلام علی خمس الی آخره واما الکلمة الخبیثة وهی العکس ای لا اله الا غیر الله و
نیز بدان بدرستیکه تحقیق محقق شده است نزد همه است اینکه کلمه طیبه واقع است
مر اشیاء را پس نظر کن نظر تامل باینکه قول ما اله الا الله کدام چیز را نفی
کرد و دفع ساخت از روی ابتداء و عبارت و کدام چیز را واجب کرد ابتداء و
عبارة پس بتحقیق نفی کرد غیریت را و دفع ساخت از او لا و عبارة غیریت یکیتو هم
بود میان اصنام و میان خدای سبحانه و واجب کرد علیت و وحدت را اولا
و عبارة وقد عرفت ایضا ان لا اله الا الله عبارة ودلالة راجع الی لا موجود مطلقا
الا الله وان العکس عبارة ودلالة راجع الی لا موجود مطلقا الا غیر الله وبهذا تحقق
ان الاشراک بالله حقیقة والکفر اصالة هو زعم الغیریة بین شی من الاشیاء
وبینه سبحانه ای زعم الموجود مطلقا حسنا او قبیحا غیر الحق تعالی کما ان الایمان بالله
حقیقة والاسلام اصالة هو ایقان الحق ای الموجود مطلقا الحق سبحانه ونیز دانستی
بدرستیکه کلمه طیبه از روی عبارة نفی ودلالة نفی راجع است بسوی اینکه نیست موجودی
بهر صورتی که باشد مگر خدا و بدرستیکه عکس کلمه طیبه یعنی کلمه خبیثه از روی عبارت و

افراد او محیط غیر خدا نیست و هرگاه غیر خدا وجودی ندارد پس صحیح است
اطلاق اسم ذات یعنی الله بر هر چیز نیک باشد آن چیز یا بد نزد متوهم و غافل
خواهد آمد افتادن در چیز یکسان گریز نیست و آن گمان غیریت است و
فرق عظیم بین اطلاق اسم الذات علی القبیح و بین اطلاق القبیح علیه سبحانه فالاول
الاول یرجع الی قولنا الله بکلشی محیط و بحکم بجوازه لا الی الا الله حکما بنیا و اثنائی
کونه سبحانه محالا للقبح و لا یاذن الشرع الشریف به ایضا لان فیه سوء الادب
بخلاف الاول فان الاول لا یخلو من حسن الادب لکونه واقعا للاشتراک بینه و
الغیر تم و قد عرفت جوازه بحکم لا الی الا الله و بقوله تعالی فاینما تولوا فثم وجه الله
سوال اگر کسی گوید که هرگاه صحیح شد اطلاق اسم ذات بر هر چیز نیک و بد پس بایست
پس ضرور است که صحیح باشد اطلاق هر نیک و بد بر خدای سبحانه تا بر لا فرق
و حال آنکه شرع شریف اجازت ان نداده است بلکه از اطلاق اسمی که غیر
اسماء حسنی باشد نهی کرده تا انکه بجای حکیم خداوند تعالی را طبیب شرعا
نتوان گفت جواب گویم فرق عظیم است میان اطلاق اسم ذات بر قبیح مثلا و میان
اطلاق قبیح بر خدای سبحانه زیرا که اطلاق خدای بر قبیح مثلا بجوز نیکند بلکه
قول خدای سبحانه و الله بکلشی محیط یعنی خدا محیط همه چیز هاست یعنی چیزی

ایضاً فلو لم یکن الخلوق عینہ سبحانہ لا یکون القوۃ والمکر لہ جمیعاً وقیاس
کن ہر آیہ مذکورہ صدق قول او تعالی را بدرستی کہ توانائی مر خدا راست
تمام اقسام خود و ہمچنان صرف خدا راست نکہ بتمام اقسام خود و اگر نفی عینیت مطلقہ
کلیہ نبودی حصر توانائی در ذات خدای سبحانہ کی راست مدعی بعض
بعضے توانائی در مخلوق ہم میباشد پس اگر مخلوق عین خدا نبودی
توانائی دیگر بجمیع اقسام خود مر خدا را ثابت نشدی و قس علیہ ان اللہ مکم
اللہ منہا ونحن اقرب الیہ من حبل الورید و زیادۃ القرب من حبل الورید لا تصور
الا بالعینیۃ معہ سبحانہ والمعیۃ باقسامہا باطلۃ فی حقہ سبحانہ الا بالعینیۃ معہ سبحانہ
و قیاس کن ہر آیات مذکورہ ہمین آیات را کہ بدرستی کہ اللہ تعالی باشما است
و اللہ باما است و ما نزدیک تریم با آدمی از رگ جان زیرا کہ زیادت قرب از رگ
جان متصور نمی شود مگر عینیۃ آدمی با خدای سبحانہ و معیۃ بتمام اقسام خود یعنی
بہر نہجیکہ باشد باطل است در شان سبحانہ مگر بر تقدیر عینیۃ موجودات با خدای سبحانہ
و ظہر الفرق بین قول النصاری فی قولہ سبحانہ لقد کفر الذین قالوا ان اللہ ثالث
ثلثۃ و بین قولہ تعالی ما یکون من نجوی ثلثۃ الا ہو رابعہم و لا خمسۃ الا ہو سادسہم
و لا ادنی من ذلک و لا اکثر الا ہو معہم فالاول ہو الکفر الصریح والثانی

والمساكين وابن السبيل بلا تاويل ذكر الله للتبرك المحض وجه الظهور انه اذا ارتفع
التغاير بينه سبحانه وبين من عطف عليه صدق ان الخمس كله لله سبحانه دون غيره
وتجعل قوله للرسول الى آخر المقسوم عليه عطفا تفسيرا للمعطوف عليه اكراما وتشريفا
للمعطوف لا حصر الله تعالى في المذكورين فقط ونيز ظاهر شد راستي قول خداے تعالى
پس بدرستيكه براى خداست پنجم حصه از غنيمت وبراے رسول خدا واولاد رسول و
براى طفلان بى پدر وبراے محتاجان وبراے مسافران بدون تاويل آنكه علما ميگويند
كه ذكر خدا در آيه مذكوره براے تبرك محض است وجه ظهور راستى اينكه هرگاه مرتفع شد تغاير
ميان خداے سبحانه وميان كسانيكه معطوف اند بر لفظ الله صادق آمد اينكه خمس تمامه
براے خداے سبحانه است نه براے غير او بگوايند بدين قول خدا كه للرسول است تا آخر
كسان مقسوم عليهم عطف تفسيرے براے الله معطوف عليه وعطف مذكور براے گرامى
كردن كسان مذكورين است نه حصر خداے تعالى است در كسان گرامى كرده شدگان
فقط وقس عليه قوله تعالى ومن يطع الرسول فقد اطاع الله وما رميت اذ رميت ولكن الله رمى
ويد الله فوق ايديهم ان الذين يؤذون الله ورسوله وما قتلتموهم ولكن الله قتلهم وان تقرضوا الله
قرضا حسنا وقياس كن بر آيات مذكوره اين اقوال خداے تعالى را يكى اينكه
وكسے كه اطاعت كند رسول خدا را پس بدرستيكه اطاعت كرد او خدا را

ولو ان خمس ما افاء الله على رسوله من اهل القرى فهو لله وللرسول ولذي القربى واليتامى والمساكين وابن السبيل

ن ويتعلق على العينية قوله سبحانه فلله وما بعده الى من عطف على الواو اى ا

الامین سے فی البقعة المبارکة من الشجرة ان یا موسی انی انا اللہ رب العالمین
فالمنادی والقائل بالقول المذکور ہو الشجرة فقط فدل عبارة علی عینیة الشجرة معہ
سبحانہ ودلالة علی عینیة غیرہا من جمیع الاشیاء معہ سبحانہ اذ لا فارق بین ممکن و
ممکن آخر فہذہ الآیات کلہا انما عبارة ودلالة علی الجمع والتوحید بین الاشیاء کلہا
وبینہ سبحانہ ومنطبق میشود بر انچہ گفتیم از عینیت ہمہ چیزہا با خدای سبحانہ این قول خدای
تعالی پس چون آمد موسی نزدیک آتش او را ندا داده شد از کرانہ راست میدان از جایگاہ
بابرکت از میان درخت کہ ای موسی بدرستیکہ منم خدا یم پروردگار عالمیان پس نہ اکنندہ
وگوینده قول مذکور ہمان شجرہ بود فقط پس دلالت کرد این آیہ کریمہ از روی عبارت
بر عینیت آن درخت با خدای سبحانہ وازروی دلالت بر عینیت دیگر ہمہ چیزہا با خدای
سبحانہ زیرا کہ نیست فرق کنندہ میان ممکنی وممکن دیگر یعنی ہرگاہ شجرہ موجودہ ممکنہ بین
خدا باشد ودیگر ممکنات نباشند ترجیح بلا مرجح لازم آید پس این ہمہ آیات کہ مذکور شد دلالت
کنندہ ہستند از روی عبارة ودلالة بر عینیت یگانگی میان ہمہ چیزہا و میان خدای
سبحانہ الاصل الثانی فی تفسیر الاولة الجمسة وہو قولہ سبحانہ لو کان
فیہما الہة الا اللہ لفسدتا لو کان ہولاء الہة علی ما یقولون وہا ولو کان معہ الہة کما یقولون
اذا لابتغوا الی ذی العرش سبیلا وما کان معہ من الہ اذا لذہب کل الہ بما خلق

ف اما التعدد بين الممكن وبينه سبحانه فقد اختلف فيه

در اصطلاح منطقیین لفظی را گویند که کمیت با کیفیت افراد یا اوضاع موضوع یا مقدم آن
بیان کند پس لوکان الخ قضیه شرطیه مهمله است و کلما بسوری است و هر گاه که
بود مفاد لا اله الا الله و نقیض کلیه یکی سالبه دوم موجبه که هر دو متلازم یکدیگر
واقع اند خواهد بود نقیض ان هر دو قضیه نیز موجبه جزئیه و سالبه جزئیه که
آن هر دو متلازم باشند در صدق مراد دارم از موجبه جزئیه بعض الاله
غیر الله را و از سالبه جزئیه بعض الاله لیس بالله پس متعین شد اینکه نقیض
مطلق موجبه جزئیه ایست که محمول آن فقط غیر الله باشد بسبب رجوع سلب
جزئی بسوی غیر الله نیز بحیث موجود بودن موضوع حاصلش اینکه مرجع لا اله الا الله
بسوی دو قضیه کلیه است یکی سالبه یعنی لا شئ من الاله بغیر الله و دوم موجبه
یعنی کل اله الا الله و چون این هر دو قضیه متلازمتین اند در صدق ضرور است
که نقیض سالبه کلیه مذکوره که بعض الاله غیر الله است بالنقیض موجبه کلیه مذکوره
که بعض الاله لیس بالله است متلازم باشد در صدق و وجه تلازم میان
بعض الاله غیر الله و بعض الاله لیس بالله همین است که موضوع و محمول هر دو
واحد اند زیرا که غیر الله مساوی لیس بالله است بسبب موجود بودن افراد موضوع
که اله است یعنی اگر موضوع موجود نبودی صدق سالبه جزئیه بدون صدق بعض

المذکور استدلال علی ابطال التعدد بین المذکور وبینه سبحانه و التعدد یستلزم التغایر
وبالعکس فذکر کل یغنی عن الاخر وقد عرفت ان المراد من المذکور هو الممکن
فقط او علی تقدیر ارادة الواجب من المذکور یلزم خروج کلامه سبحانه عن
البلاغة والصدق معا والعیاذ بالله منها بدانکه نیست شبهه درانیکه دلیل مذکور استدلالست
بر باطل کردن تعدد میان آنه مذکور و میان خدای سبحانه و تعدد لازم میگیرد تغایر را
و تغایر تعدد در اینجا ذکر تعدد مستغنی میگرداند از ذکر تغایر و همچنان ذکر تغایر بی نیاز میگرداند
از ذکر تعدد و بتحقیق دانستی از تحقیقات سابق که مراد از آنه مذکور صرف ممکن است نه
واجب زیرا که بر تقدیر مراد گرفتن واجب از آنه مذکور لازم می آید خارج شدن
کلام خدای سبحانه از بلاغت و صدق هر دو پناه بخدا از اینکه کلام خدا غیر بلیغ
یا کاذب باشد اما خروجه عن البلاغة فلانه علی البطال التعدد بین الواجب
وبینه سبحانه یکفی فی المقدم ان یقال لو کان معه مثله الخ فیلغو لا ای القیود
من فیهما وایراد جمع منکورة والا للزم اما خروجه عن الصدق فلانه علی تقدیر
تعدد الواجب یمنع الفساد اذ فساد هما ممتنع علی کونهما علی التعدد المذکور
ممنوع کونهما لما یکون بینهما من الاختلاف والتمانع فانهما ان توافقت فی المراد
تطاردت علیه القدر وان تخالفت فیه تعاوقت عنه اما خارج شدن



جازان يستلزم محالا آخر وهو كونهما فيندفع بان المحالين المذكورين اعني
تعدد الواجب في وجودهما اي السماء والارض جازان يستلزم محالا ثالثا وهو
انفاقهما على ايقاعهما ابدا عاجزين لزوم الفساد المتفرع على وجودهما
فيكذب الملازمة المذكورة واگر گفته شود بدرستي كه محال يعني تعدد مذكور
جائز است كه مستلزم باشد محالي ديگر را يعني وجود زمين وآسمانها پس
مندفع مي شود گفته گوينده مذكور بانيكه هر دو محالين مذكورين يكي تعدد
واجب ودوم وجود زمين وآسمان جائز است كه مستلزم گردد محال سوم را
كه آن اتفاق هر دو واجب است بر باقيداشتن زمين وآسمان چنانكه
گذشته اند هر دو واجب مفروض آن هر دو را پس گاهست لزوم وفساد يكه
متفرع است بر وجود زمين وآسمان پس كاذب خواهد گشت ملازمة مذكر گردد شد و يعني
لو كان فيهما آلهة الا الله لفسدتا فالعبادة البليغة الصادقة في ابطال التعدد المذكور
ان يقال لو كان هذه مثله لما خربتا اي من العدم الى الوجود لما يكون بينهما
من الاختلاف الى اخره فيبطل ارادة الواجب فقط من المنكور او الاعم
على عموم المجاز فتعين المراد من المنكور وهو الممكن فقط مطلقا متصرفا كان او
غير متصرف پس عبارة بليغه صادقه الملازمة در بيان باطل كردن تعدد مذكور يعني
ان يقال لو كان هذه مثله لما خربتا

شود استدلال خلاصه اش اینکه مترجم است که در کلمه ظلیه از الله منکور ممکن فقط مراد باشد نه واجب و نه اعم از واجب و ممکن بجای خبر غیر الله باشد و موجود و یا ممکن تا مطابق شود دلیل با مدلول و از کلام مذکور واضح شد که حمل الا بر معنی غیر صرف بجهت مشتمل کردن دلیل است بر نقیض مطلوب بر سبیل تعذر استثناء چنانکه علماء و ظواهر گفته اند و الا کابر حملوا ایاها علی المجاز و بمعنی الغیر و زعموا ان وجه المجاز امتناع الاستثناء ووجه الامتناع لعمران الاول عدم اشتمال ما قبلها علی ما بعدها و جهة عدم الشمول لزعمهم ایضاً امران احدهما امکان ما قبلها الی المنکور بقرینة جمیع و وجوب ما بعده و الا لیکفی علی وجوب ما قبلها لو کان معه الله لفسدتا فبلغوا باقی القیود فتعین امکانه و الامکان ینافی الشمول و ثانیهما تقییده بیفسدهما و الثانی فی دلالة الاستثناء علی ملازمة الفساد لکون الآلهة فیما دونه سبحانه و المراد ملازمة لکونها مطلقاً سواء کانت معه او دونه و اکابر علما حمل کردند الا بر معنی مجازی یعنی غیر و گمان کردند اینکه وجه حمل بر مجاز ممتنع بودن استثناء است در دلیل مذکور و گمان کردند که وجه ممتنع بودن استثناء دو چیز است اول مشتمل نبودن ما قبل الا بر ما بعد الا که واجب است معه شامل نبودن ما قبل الا بر ما بعد الا در گمان آنها نیز دو امر است یکی از ان امکان ما قبل الا یعنی امکان الله منکور بقرینه جمع بودن شئ موجب ما بعد الا و اگر مراد

۸۳

بر طریق عموم مجاز چنانکه تاویل کرده شده است در کلمه طیبه نزد آنها بین بعد
تاویل معنی دلیل برین نهج خواهد شد که اگر بودندی در آسمان و زمین متصرفه یا مستحقه
کثیره سوای خدا هر آئینه فاسد میشدند زمین و آسمان یا نباشد ماول بتصرف و استحقاق
بر تقدیر ماول بنبودن تمام نخواهد شد تقریب که عبارت از سوق دلیل موافق مدعاست

لوجهین الاول الاختلاف بین المنکورین المذکورین فی المدلول و الدلیل اذ
للمنکور فی المدلول ماوّل با لاستحقاق والتصرف دون الدلیل والثانی لبطلان التعلیل
الفساد بالتمانع فی زعمهم اذ لا تمانع بین الممکن الغیر المتصرف وبینه سبحانه وتعالی تقریب
بر تقدیر ماول بنبودن الهه بدو وجه است وجه اول اختلاف معنوی میان الهه منکور که
مذکور است در کلمه طیبه و الهه منکوکه مذکور است در دلیل زیرا که منکور مذکور در مدلول
ماول است با استحقاق و تصرف و غیر ماول است و در دلیل و درینصورت بسبب اختلاف
دلیل مذکور بر وفق مدعا جاری نگشت پس تقریب تمام نماند و وجه دوم اینکه اگر الهه
منکور ماول نباشند گردانیدن علما تمانع را علت فساد بالکل خواهد شد زیرا که نیست
تمانع میان ممکن غیر متصرف و میان خدای سبحانه پس هرگاه تمانع صورت
نه بست فساد هم بران مترتب نگشت و علی الاول تحقق الشمول قطعاً و
یقیناً بل الله سبحانه اولی بالدخول لکونه مستحقاً فی نفس الامر دون الآلهة لکونها

لفظ آله در کلمه طیبه باتفاق علما ماول است بمعنی مستحق پس ضرور است که در
دلیل اذیرا ماول باشد بمستحق والا تقریب تمام نخواهد شد وهرگاه مراد از اله در هر دو جا
مستحق گرفته آید پس عدم اشتمال کجاست زیرا که در صورت تاویل الا مستثنی در آله
مستحقه داخل است در یصورت امکان آله وجه عدم اشتمال نشد و اما ناد رستی وجه
دوم عدم اشتمال یعنی تقیید آله بلفظ فیها پس بدین جهت است که تقیید الله در
ذکر به فیها وجهی ندارد زیرا که اینچنین تقیید در کلام الهی بسیار وارد است چنانچه حضرت
مولانا میفرمایند ویرد علی التقیید قوله سبحانه وهو الذی فی السموات والارض
وهو الذی فی السماء آله وفی الارض آله در تقیید یکه علما آنرا وجه عدم اشتمال
اقبل الابر بالبعد الازعم کرده اند وارد می شود بران وجه قول خدائے سبحانه و تعالی
خدا در آسمان ها و در زمین و است آنکه در آسمان معبود و موجود است و در
زمین معبود و موجود است پس در هر دو آیه مذکوره تقیید خدائے سبحانه بزمین و آسمان
موجود است از روی ذکر و آن بعینه تقیید منکور است بلفظ فیها در دلیل مذکور
که علما آنرا مستلزم تقیید خدائے سبحانه انگاشته اند در یصورت ظاهر است که
تقیید نیز مانع اشتمال ما قبل الابر ما بعد آن نشد پس عدم اشتمال که بزعم علما
یکے از وجوه تعذر استثنا بود در هر صورت باطل گشت و برد علی دلالة الا مستثنا

حاشیه

حصول عموم الا در وهو لا یتوقف علی عموم
مطلقا او بعد ما لا یتوقف علی عموم
الفضاء والاعلی حمل الا علی الاستثناء المتصل
العلة سبیل حمل الا علی الاستثناء المنقطع
لا یصح الیه الا عند تعذر الحقیقة اقول
صحیا ولا یتعذر والاستثناء هنا بل ذکر
یتعذر والثالث استثناء هنا بل ذکر
در صورت تخاص استثناء هنا بل ذکر
تخصیص و دار دمی شود و اعتراض
با نکه حصول عموم مراد یتوقف
آله فرضا در اخراج مطلق
باطل شد آنچه
یا بخاری سیما از نصیحت
پس ن علت بل
بدون علت بل
و بعد علیه بدون
تخصیص
تعذر
بدون
تعذر
بدون
تعذر
بدون

وقوع آن موقوف نیست برانیکه آلهه متعدده مطلق باشند یا خدای سبحانه
یعنی تعدد موجب تمانع بهر صورت است پس هرگاه استثنا مخل مقصود
نشد حمل الا بر مجاز باطل گشت زیرا که حمل بر مجاز بضرورت تعذر حقیقة میباشد
و در اینجا تعذر نیست آری در دلیل مذکور الا بمعنی غیر بالاتفاق است لیکن باعث
حمل الا بر مجاز چیزی دیگر است و آن همانست که سابقاً مذکور شد یعنی لو کان
الی آخره دلیل استثنائی است و ضرور است که دلیل استثنائی مشتمل باشد بر عین
مطلوب یا بر نقیض آن و ظاهر است که عین مطلوب یعنی لا اله الا الله در ان مذکور
نیست پس واجب آمد که نقیض مطلوب در ان مذکور باشد و آن الا الله بمعنی غیر الله
است و علة تامه فساد حقیقت لزوم عجز او سبحانه است نه تمانع که آن نیز از معلولات
عجز است چنانچه عنقریب ظاهر خواهد شد ان شاء الله تعالی و چنانکه استثنا مخل معنی
مقصود نیست قید فیما نیز مانع شمول حکم بما ورای مذکور نیست پس مفاد دلیل
چنین شد که فرض کردن آلهی مغایر خدای سبحانه مستلزم فساد زمین و آسمان است
برابر است که آلهه متعدده میان زمین و آسمان فرض کرده شوند یا ورای آن
و خدای جلشانه داخل آنها باشد یا خارج از انها و همچنین عام است از نیکه آلهه
مفروضه متفق الاراده باشند یا مختلف الاراده و همین است مقصود خدای عزوجل

فی العموم والحقیقة تقتضی الخصوص فیرجح المجاز علی الحقیقة سوال پس اگر گوئی
بدرستیکہ عموم مراد و عموم علت رجحان سید بدہ ہر یکے حمل الاراد بر مجاز بحیث تبانی
یکدیگر در عموم یعنے مقصود بطلان تعدد الہ است عموماً و علۃ بطلان کہ تمانع است
نیز عام است و مجاز نیز بسبب حقیقت عام می باشد پس رعایت تناسب در رجحان
معنے مجازی کفایت میکند و حقیقۃ مقتضی خصوص است در نصوصیت مجاز مرجح
خواہد بود بر حقیقت پس صحیح نباشد قول مذکور و لا نسلم ہہنا قلت فعلی ہذا یعلم جواب
الحقیقۃ و المجاز دون امتناع الحقیقۃ کما زعموا جواب گوئیم کہ بسبب ہمین تقدیر یعنی بر تقدیر
رعایۃ تناسب در عموم و انستہ میشود جواز حقیقۃ و مجاز ہر دو ممتنع بودن حقیقۃ چنانکہ
گمان کردہ اند اکابر علما و من ہہنا علم امور الاول لانہ لو ذکر الا اللہ بعد مفرد معرفہ
لکان محمولا علی المجاز ایضا لاقتضاء المقام حملہ علیہ نحو لو کان فیہما الات او العزی الا
اللہ لفسدتا فبطل قاعدتہم اذا کانت تابعۃ لجمع منکور غیر محصور بل الصواب ان یقال
کما حملت الا علیہا اذا دلت قرینۃ علیہا و ازینجا یفہے ارتحقیق مفاد دلیل بوجہات
مذکورہ و انستہ شد امور چند اول اینکہ اگر مذکور میشد لفظ الا اللہ بعد مفرد معرفہ
ہرآئینہ نیز محمول میشد الا بر مجاز بسبب مقتضی بودن مقام حمل مذکور را چنانکہ در مثال
مفروض مذکور لفظ الا اللہ بعد الات لا بعد العزی کہ مفرد معرفہ اند واقع گشتہ و حمل الا بر مجاز

والخامس ان المراد ملازمة الفساد لكونها معه فقط بعد كونها ممكنة متغايرة له سبحانه
في الوجود بخصوص البعد لا مطلقا كما توهموا وامر پنجم اينست كه بدرستيكه مراد ومفاد
وليل ملازم بودن فساد زمين وآسمان است مر وجود الهه را باخداے سبحانه فقط
بعد فرض امكان ومغايرت آنها مر خداے سبحانه را در وجود بجهت خاص بودن
علت فساد كه آن تغاير است نه تعدد وآلهة مطلقا چنانكه توهم كرده اند حاصل آنكه
مفاد وليل نزد علما ملازمت فساد زمين وآسمان است وجود الهه مطلقا يعني لهم
مفروضه واجب باشند خواه ممكن باخداے سبحانه باشند خواه تنها ونزد حضرت مولانا
مفاد وليل لطلان آلهة ممكنه است كه وجود آنها مغاير وجود خداے سبحانه متوهم است بجهت
استلزام آن فساد زمين وآسمان را چه تعميم مراد موافق علما بر اے واحتمال دگر است
يكے اينكه تعدد ميان آلهة واجبه باشد ودوم اينكه الهه ممكنه غير متغاير باخداے سبحانه باشند
وبطلان اين هر دو احتمال محتاج وليل نيست زيرا كه تعدد واجب وعدم تغاير او
وممكن از ممتنعات عقلي است بلكه وهم هيچكس بدين احتمالات نرفته پس لائق
لطلان بدليل نماند مگر تغاير آلهه ممكنه باخداے سبحانه كه فرض كرده شده است
وجود آنها در وهم والا در واقع چيزي مغاير خداے سبحانه نيست كه محتاج لطلان بدليل باشد
فظهر من التحقيق المذكور لطلان قول القاضي البيضاوي في تفسير قوله تعالے
قول قاضي بيضاوي در تفسير قوله سبحانه لو كان فيهما آلهة الخ

باطل شدندی زمین و آسمان بجهت اختلاف و تمانعی که واقع بودی درمیان
آلهه بایکدیگر و وجه اختلاف آنیست که بدرستیکه آلهه اگر موافقت کنند در اراده
کاری پی درپی وارد شوند بر ان مراد قدرتها و اگر مخالفت کنند همدیگر را ان
مراد مانع و مزاحم شوند از ان مراد تمام شد قول قاضی بیضاوی رحمه الله در تفسیر
آیه مذکوره وجه ظهور بطلان قول مذکور الصدر همین است که علت ملازمه دلیل
مذکور بزعم صاحب بیضاوی اختلاف و تمانع است و این معنی خلاف واقع
است بلکه علت ملازمه در حقیقت فرض غیریت آلهه با خدای سبحانه است کذا
ظهر بطلان قول من قلده کالجامی و هو قوله یتعذر الاستثناء لعدم دخول الله
فی آلهة یقین فلم یتحقق شرط صحة الاستثناء و همچنین ظاهر شد از تحقیق مذکور بطلان
قول کسیکه تقلید کرده است بیضاوی را در تفسیر آیه مذکوره و همچو جامی علیه الرحمه ان
قول جامی علیه الرحمه آنیست که متعذر است استثنا بجهت داخل نبودن الله مستثنی
در آلهه مستثنی منه یقیناً پس متحقق نشد شرط صحت استثنا فقط تا آخر قول و وجه ظهور
بطلان قول جامی قدس سره السامی همان است که سابقا بر دو وجه تعذر استثنا مفصلا
مولانا بیان فرموده اند و اختیرنا علی کلما الدلالة علی امتناع المفروض فی اول
الامر کما هو المطلوب یعنی کلما نحو کلما کان فیها آلهة الا الله لفسدتا و لما کان تحقیق

۸۹

که بدر ستیکه منکور خاص کرده شده است بامکان ودین دلیل مذکور
بجهت واقع شدن آن خبر در نقیض مط وچرا نباشد که منکور در مط یعنی
لا اله الا الله نیز مخصص بامکان ست بجهت واقع شدن آن در سیاق
نفی زیراکه وقوع منکور در تحت نفی مفید عموم وکثرت افراد منکور ست و
عموم وکثرت یافته میشود مگر در امکان چه واجب زیاده از یکی نمیباشد
پس حاصل سوال معترض اینکه وجوب عدول از مفرد بسوی جمع
بزعم اینکه در جمع منکور معنی امکان است دور مفرد نیست ثابت نشد
لانا نقول تخصیص المنکور مفردا بالامکان لوقوعه فی نقیض المط قرینة
معنویة لمعنویة ضعیفة فبقی التردد بین الامکان والوجوب فلا یحصل
المط بخلاف وقوعه مفردا فی سیاق النفی لانها قرینة لفظیة ولمعنویة
فیکون قویة فوجب العدول من الافراد الی جمع منکور غیر مخصوص لدلیل
علی الامکان لفظا فیطابق الدلیل والمط فی تخصیص المنکور بالامکان
بقرینة لفظیة وضعیة قویة عدم ورود اعتراض مذکور الصدر بحیث انکه
ما میگوییم در جواب که تخصیص منکور در حال افراد بامکان بجهت وقوع
آن در نقیض مط قرینة معنویة لیست وقرینة معنویة ضعیف است بنسبت قرینة

بخلاف کان تامہ کہ دران تصریح مذکور حاصل نیست چرا کہ الا اللہ بران
تقدیر صفت اللہ خواہد شد ولو صاف جزو کلام نمے باشد بخلاف خبر کہ جزو کلام
می باشد و بہمین جہت غریت جزو نقیض مط و علۃ فساد اصالۃ شدہا العدول

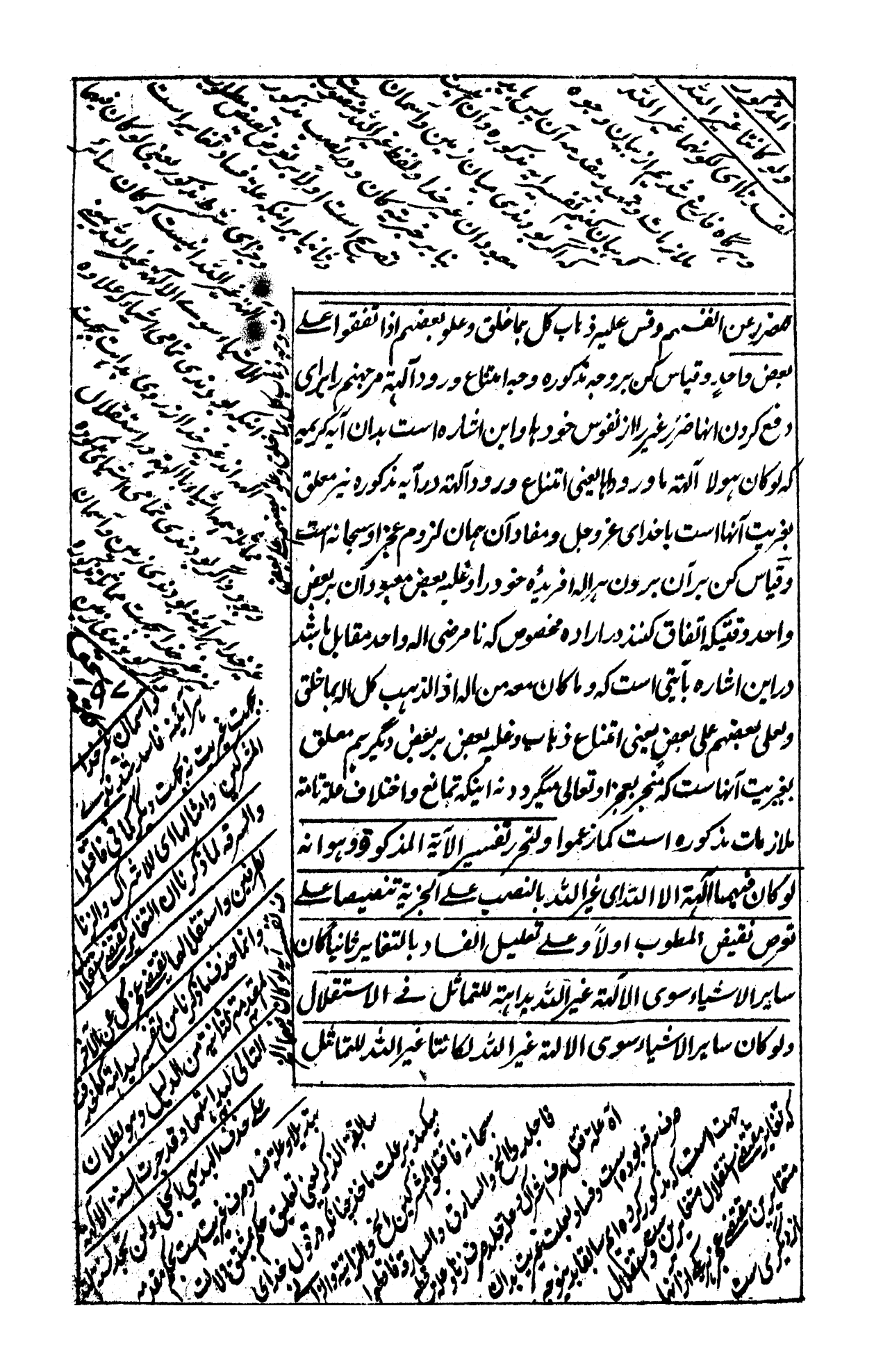
من النصب الی الرفع فی الا اللہ مع المناسب بما قبلہ لقطع الاستثناء و قلعہ
و قمعہ فقط و لیس الرفع علی التوصیف علی ما توہم و عدول از نصب
بسوے رفع در الا اللہ باصول تناسب بما قبلش یعنے بآنکہ مرفوع
صرف بنا بر قطع و قلع و قمع استثناء است و نسبت رفع بنا بر توصیف
یعنی نسبت رفع بنا بر آنکہ الا اللہ وصف آلہۃ مرفوع است چنانکہ توہم
کردہ شدہ است حاصل اینکہ الا اللہ با وجودیکہ بسبب غریت کان
در محل نصب است لیکن نظراً مرفوع واقع شدہ است بنا بر انکہ در ضمن
از نصب بسوے رفع دو فایدہ مقصود است اول اینکہ نصب ما بعد
الا لفظاً دال بر استثناء می باشد و مدلول استثناء در اینجا مراد نیست پس
ضرور افتاد کہ اعرابی کہ موہم استثناء باشد ہم ترک کردہ آید تا قلع قمع
بناے مظنہ استثناء بالکلیہ کردہ و دوم اینکہ در ترک نصب و اختیار رفع
تناسب لفظی میان ما بعد الا و ما قبل آن ہم میرسد و وجہ بنوون

هنا یدل علی عدول الامن الحقیقة الی المجاز بوجوب التعرض لنقیض المطلوب
النصب فانه کما یوید الجزئیة کذلک یقوی الاستثنا بل یرجحه لکونه حقیقة فبفوت التعرض
المذکور فلا یبطل النقیض ولهذا لم یجی قراءة النصب فی الا احد لاخلاله فی
اصل المطلوب فی بما عاهده علیه احد جاز قراءة الکسر ایضا لعدم اخلاله فی اصل
المطلوب فی الملایمة وهرگاه مقرر عدول دانسته شد پس باید دانست که عدول
از نصب بسوی رفع در الا احد لالت میکند بر اینکه عدول از حقیقت بسوی
مجاز صرف بجهت وجوب تعرض نقیض مطلوب است بخلاف نصب زیرا که نصب چنانکه
تائید میکند جزئیة الا احد را برای کان ناقصه همچنان قوت میدهد استثنا را بل رفع
میدهد انرا بر جزئیت بجهت حقیقت بودن استثنا وهرگاه استثنا راجح خواهد بود پس
قوت خواهد شد تعرض نقیض مطلوب پس باطل خواهد شد نقیض مذکور وحال آنکه مقصود
از دلیل بطلان نقیض است وچون در نصب قباحت مذکوره ظاهر است از جهت
نیامد قراءة نصب الا احد نزد هیچکدام قاری بسبب مخل بودن آن در اصل مطلب
ودر آیه بما عاهد علیه احد قراءة کسر نیز آمده است بسبب مخل نبودن آن در اصل مطلب بل اخلال
صرف در رعایة مقام است بالعدول من کلمة فی مع انه حقیقة الی کلمة اللام انه مجاز
فلا اخلال غیر الدقة فی المقام مخل بالبلاغة ایضا لکونها متفرعة علیها ووجه الاخلال

حکم روشن میکند بانیکه اختلاف واتفاق ازعوارض تغایرست ازلوازم
آن پس نخواهد بود بریکی ازاختلاف واتفاق مذکور علة تامه برای لوازم
تغایر بالوازم چیز دیگر ازملازماتی که در دیگر آیات دلائل توحید مذکور اند
پس معلوم شد که تحقیق اختلاف واتفاق نیست علة تامه مر لزوم فساد را یا مر
چیز دیگر را سوای فساد ازلوازمی که در دیگر ادله توحید مذکور اند پس
علت تامه برای فساد وغیره لوازم مذکوره فقط لزوم عجز او سبحانه است
نه چیز دیگر پس ثابت شد بدرستیکه علت لزوم فساد وغیره ملازمات فقط تغایر
آن موجب است مر عجز خدای سبحانه را حاصل اینکه سابق دانسته شد
که چهار آیه کریمه متضمن ملازمت دو ادله توحید واقع اند ومفاد هما ابطال وجود
تعدد وتغایر آلهه بجهت مستلزم بودن آن مر فساد وغیره قباحات راست
پس گاه مراد ومطلوب همه دلائل یکی شد ضرور است که علت همه نیز یکی
باشد وآنرا علما معین ومشخص نموده اند باختلاف وتمانع وحال آنکه از
مسلمات عقلی است که علت ازلوازم معلول میباشد نه ازعوارض آن وظاهر
است که اختلاف وتمانع لازم وجود متغایرین نیست چرا که جایز است که دو شی متفق الارادة باشند
پس اختلاف وتمانع ازعوارض تغایر شدند عارض شئی علة تامه نمیتوانند شد مر معروض

وبلیغ که خارج از طاقت بشر است و آن قول خدای سبحانه لو کان فیهما الخ است اگر مخلی بالطبع کرده شود و بند کرده آید دروازهٔ تاویل ورا پناه بخدا از آن هر دو هر آئینه دلالت کند دلالت قطعی یقینی بر اینکه علة فساد زمین و آسمان همان تغایر است که میان موجودی و میان خدای سبحانه فرض کرده شود یعنی مفاد دلیل مذکور همین است که اگر هیچ چیز غیر خدا باشد فساد زمین و آسمان لازم خواهد آمد اذا المذکور فی المقدم امور ثلثة کون المنکوح منظورا فالمعاد کونه متعددا و کونه غیر الله سبحانه و کل من الاولین علی خصوصه لا یقتضی الفساد فتعین ان التغایر فقط یقتضی الفساد اذا التغایر یقتضی عجزه سبحانه و خبر تغایر علة فساد نیست زیرا که در جزو اول قضیه شرطیه دلیل مذکور یعنی لو کان فیهما الخ سلم مذکور را ندیدیم بودن آلهه منکور در زمین و آسمان و هم بودن آن متعدد سوم بودن آن غیر خدای سبحانه و هیچ یکی از دو امر اول یعنی بودن آلهه در زمین و آسمان و متعدد بودن آنها بالتخصیص یقتضی فساد زمین و آسمان نیست زیرا که آلهه متعدد هیچولات و عدمی و غیره در زمین و آسمان واقع اند و آسمان و زمین فاسد نشده پس متعین شد اینکه صرف تغایر یقتضی فساد است زیرا که تغایر مذکور موجب عجز خدای

نمیشود بران مثل دیگر بقدرة تامه پس آن هر دو چیز که فرض کرده شده
است تغایر آن هر دو در وجود قادر نخواهد شد هیچ کدام ازان بر دیگری بقدرة
تامه بحیث تماثل چنانکه پدر و پسر مثلاً مماثل یکدیگر اند در جوهریت پس یکی را اگرچه
قادر است بر پرورش پسر و هم بر کشتن آن اگر اراده کند اما قادر نیست بر زنده
کردنش و همچنین طفل هر گاه جوان شود قادر خواهد شد بر پرورش
پدر و هم بر کشتن اگر اراده کند اما قادر نیست بر زنده کردنش پس تماثل موجب
عجز طرفین است پس آن دو چیز که فرض کرده شده است تغایر انها در وجود
قادر نخواهد شد هیچ کدام ازان بر دیگری بقدرة تامه پس بر تقدیر فرض تغا
یر میان خدای سبحانه و میان موجودی از موجودات لازم می آید عجز خدای
سبحانه و عجز او تعالی مقتضی فساد زمین و آسمان است زیرا که در صورت
عجز و شوا رخواهد شد او را نگهداشتن زمین و آسمان و حال آنکه در شان
او نیست ولایؤده حفظهما و هو العلی العظیم و بهذا ظهر وجه الاستغنار الی
ذی العرش سبیلا ایضاً و الاستغنار لا یتصور بدون عجزه سبحانه و ظاهر ان
التغایر یقتضی استقلال الطرفین و استقلال الخ ما یقتضی تماثلهما فی الاتصاف
بالصفات فیکون الآلهة علی التقدیر متصفة بالصفات المتصادمة



وجز این نیست که حذف کرده شدند از عبارت دلیل مسطور جمله های
مذکوره که در جانب مقدم شرطیه در صدر بیان کرده شده اند بجهت
بدیهی بودن جمله های مذکور و چنانکه حذف کرده شد مقدمهٔ دویمی دلیل
که آن بطلان تالی است بجهت بداهت مقدمهٔ دویمی مذکوره یعنی مقدمه
ثانیه دلیل استثنای که لکنهما لیسا کذلک است بجهت بدیهی بودن عدم فساد
زمین و آسمان که مشاهده است حذف کرده شده است از عبارت دلیل
همچنان جمله های مذکورة الصدر جانب مقدم محذوف اند و بدرستیکه
جاریست عادت الهی بر حذف کردن بدیهیات روشن از کلام خود
و هرگز نخواهی یافت مر عادت الهی را بتبدیلی و تغیری و هذه المقدمات
المفسرة مرتبط بعضها مع بعض کمال الربط بجعل الثانی للاولی مقدما للمتوسط
و جعل تالیها مقدما للثالثة و مشتملة علی تعرض لنقیض الربط بتعلیل الحکم بالغیریة و کل
من الاولین بدیهی جلی و الثالثة بدیهیة ایضا لکنها خفیة و التنبیه علیها
ما ذکرنا من ان التغایر بین الشیئین یقتضی استقلال لهما و الاستقلال یستلزم
تماثلهما و تماثلهما یقتضی عجزه تعالی و عجزه سبحانه یقتضی الفساد و مقدماتیکه
در تفسیر مذکور شدند مرتبط اند با یکدیگر بکمال ربط بدین وجه که گردانیده شده است

والاختلاف لقولهم لما يكون بينهما من الاختلاف والتمانع الى اخره پس
ملازمت اولى وملازمت ثانيه مع مقدمه ملازمه اخيره در حكم يك مقدمه است
مرتالى ملازمه اخيره را يعنى در تفسير مذكور سه جمله شرطيه اند اولى ومتوسط وثالثه
اخيره كه بيان كرده شد منجمله ان از لو كان فيهما آلهة غير الله لكان سايرالاشياء
سوى الآلهة غير الله ولو كان سايرالاشياء سوى الالهة غير الله لكانتا
غير الله تالو كانتا غير الله در حكم يك مقدم است كه تالى ان در كلام الله
لفسدتا واقع است ليكن هر گاه ربط داد خداى تعالى ميان مقدم وتالى
كه در آيه كريمه مذكور اند فقط وحذف كرد ملازماتى را كه سواى مقدم وتالى
مذكور فى الآية است بجهت بديهى بودن انها ونيابر مخل بودن ذكر آنها
مر بلاغت را بسبب تكرار كه مخل بلاغت است ونيابر اعتماد بر فهم مخاطبين كه
اهل لسان بودند از كسانيكه اراده كرد خداى تعالى هدايت انها را باحذف كرد
ملازمات مذكوره را ونيابر گمراه كردن كسانيكه اراده كرد او سبحانه اضلال انها را
يعنى چون مشيت وحكمت الهى بحكم فضل به كثير اگر بهيدى به كثير اقتضى آنست
كه تمامى مخاطبين را بر ملت واحده نگرداند چنانكه خود ميفرمايد ولو شاء الله
لجعلكم امة واحدة الخ لهذا كلام معجز نظام را مرج البحرين يلتقيان هدايت

[illegible] ٩٩ [illegible]

[illegible] سواى معبودان غير خدا را اگر بودى در زمين وآسمان

[illegible] غير خدا را اگر بودى در زمين وآسمان

[illegible] غير خدا را آلهه فاسد شدندى ليكن

[illegible] قائم اند پس منزه است الله پروردگار عرش از انچه

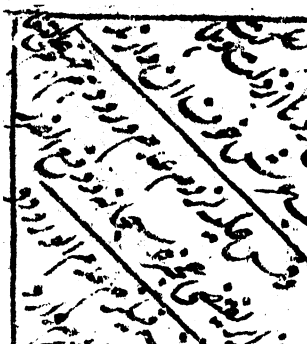
خدا و هر گاه که نشد مر ساهد اشیا را غیر خدا الله غیر خدا الا پس ثابت شد
مفاد لا اله الا الله پس ظاهر شد ربانیه مدلول بدلیل بطهور روشن فاندفع
ما قیل ان قوله تعالی لو کان فیهما الهة الا الله لفسدتا حجة اقناعیة فالمراد
عادیة علی ما هو اللایق بالخطابیات فان العادة جاریة بوجود التمانع
والتعانق عند تعدد وجود الحاکم علی ما اشیر الیه بقوله تعالی لعلی بعضهم
علی بعض والا فان اراد الفساد بالفعل ای خروجهما عن هذا النظام المشاهد
فمجرد التعدد لا یستلزمه لجواز الاتفاق علی هذا النظام وان اراد امکان
الفساد فلا دلیل علی انتفائه بل النصوص شاهدة ببقی السموات ورفع هذا
النظام فیکون ممکنا لا محالة بعد تحقیق مذکور پس مندفع شد انچه
گفته شده است از تحقیقات علمای ظواهر انکه قول خدای تعالی لو کان
فیهما الخ حجة اقناعی است یعنی ظنی نه قطعی وحاصل انکه مستدل اراده
اثبات مدعا بابطال نقیض آن بجمیع اقسامه داشت وبظاهر بر ذکر بعض
اقسام نقیض قناعت کرد ونیز گفته اند که ملازمت مذکوره عادی است
یعنی بحسب عادت مخاطبین است چنانکه سزاوار کلام خطابیات یعنی
ظنیات زیرا که عادت در میم جاریست بوقوع اختلاف ومزاحمت یکدیگر بوقت متعدد

فقط واللہ اعلم بالصواب

السلام لو كان فيهما آلهة الا الله لفسدتا وان التقفا فمن نعلم انهما لو اختلفا
لقدير لا لنفذ حكم احدهما فنافذ الحكم هو الاله على الحقيقة والذي لم ينفذ حكمه ليس
بالاله انتهى وهمچنين ساقط شد قول شيخ اكبر محي الدين ابن عربي قدس سره
كه در كتاب فصوص در فص داود عليه السلام واقع هست كه در لو كان
فيهما آلهة الخ بعد لفسدتا وان التقفا افزود يعني اگر بودندي در زمين و
اسمان آلهه غير خداي سبحانه هر اينه فاسد شدندي زمين و اسمان اگرچه
متفق بودندي آنها بر انتظامي زمين و آسمان زيرا كه ما ميدانيم كه اگر ان دو
اله بفرض محض مختلف لاراده تقدير كرده شوند هر اينه نافذ خواهد شد حكم يكي
از انها پس اني كه حكمش نافذ و جاري گشت همان اله هست در حقيقت و كسيكه
حكمش نافذ نشد نيست اله تمام شد قول شيخ عليه الرحمه پس ظاهر هست كه
اتمام دليل بقول شيخ موقوف بر فرض تمانع و اختلاف هست وجه السقوط انه
نفهم من هذا الكلام انه ايضا ويجب الى ان علة الفساد هو التمانع وقد عرفت
انه ليس كذلك لانا لا نسلم امكان نفوذ حكم احدهما فقط على تقدير وجوبهما
بعد الاختلاف لوجوب التساوي بين قدرتيهما بوجوبهما على تقدير امكان
احدهما ووجوب الآخر نسلم نفوذ حكم احدهما ليكن لا نسلم التمانع بينهما

ملازماتی را که در ادله توحید واقع اند چنانچه در لو کان هولاء الهة ما وردنا
لفظ الهه موصوف بغیر الله است بدو وجه یکی بسبب واجب بودن
حمل مطلق بر مقید بالاتفاق وقت متحد بودن حادثه که دران مطلق و مقید
هر دو واقع باشند و در اینجا حادثه واحد است و ان راندن دلایل است
بر مطلوب واحد که آن دفع اشراک بخالست در وجود دوم بجهت بودن
کلام مذکوره دلیل استثنائی که واجب است مشتمل بودن آن بر نقیض مطلوب
بجهت مذکور بودن اصل مطلوب دران و لو کان معه آلهة ای غیر الله کما یقولون
اذا لابتغوا الی ذی العرش سبیلا و ما کان معه من آله ای غیره اذا لذهب کل آله بما
خلق و لعلی بعضهم علی بعض و همچنان در لو کان معه آلهة اه و ما کان من الخ
لفظ آلهة و آله موصوف غیر الله است بهر دو وجه مذکور بیانش انکه در دلیل
اول یعنی لو کان فیهما آلهة الا الله لفسدتا الته بلیصفه غیر الله مقید واقع است
زیرا که الا الله دران باتفاق علما بمعنی غیر الله است و دلیل مذکور استثنائی
است و مشتمل است بر نقیض مطلوب و آلهة در دیگر ادله مذکوره مطلق از قید
الا الله یا غیر الله واقع است لیکن اله در همه دلایل توحید حقیقة مقید است
بقید غیر الله زیرا که سوق این همه دلایل بر مطلوب واحد یعنی باثبات توحید

الآلة كثيرة وخالقه من ذي العرش لا بلا كه لهم فيلزم الا بتغاء الى ذي
العرش سبيلا لا بتغاء هم الفهم من الاذلال والا بلاك وجه ابتغاء يعني
راه جستن الهه يسوى صاحب عرش اينكه ابتغا ونذكور متحقق نمى شود بدون
سه چيز يكي عجز او سبحانه دوم مماثلة ميان الهه وميان خداى سبحانه در متصف
بودن باميهات صفات كه سابقا نذكور شده ند سيوم نقصيم ارادة الهه بر
ابتغاء راو تصميم نذكور موقوف هست بر اتفاق انها بر تصميم واتفاق انها بر تصميم
موقوف هست بر بودن آنها خائف از صاحب عرش بخوف قهر او سبحانه
بر انها وتر سيس عذاب داون وهلاك كردن خداى سبحانه انها راو خالف
بودن انها مسلم هست بدليل قول او سبحانه حكاية از مشركين كه ترجمه
اش اينست كه هر اينه اگر سوال كنى از مشركين كه كدام پيدا كرد آسمانها
وزمين را هر اينه خواهند گفت مشركين كه پيدا كرده هست انها را خداى عزوجل
ودال بودن قول او سبحانه بر خالف بودن الهه بر سه وجه هست كه ثبوت
خوف از قهر خالق وعذاب داون خالق مر مخلوق را مسلم هست وهر گاه
مشركين نسبت صفت خالقيت لبسوى الهه نكردند بلكه لبسوى خداى
عزوجل كردند پس مخلوق بودن الهه از مقوله مشركين صاف ظاهر هست ومطابق



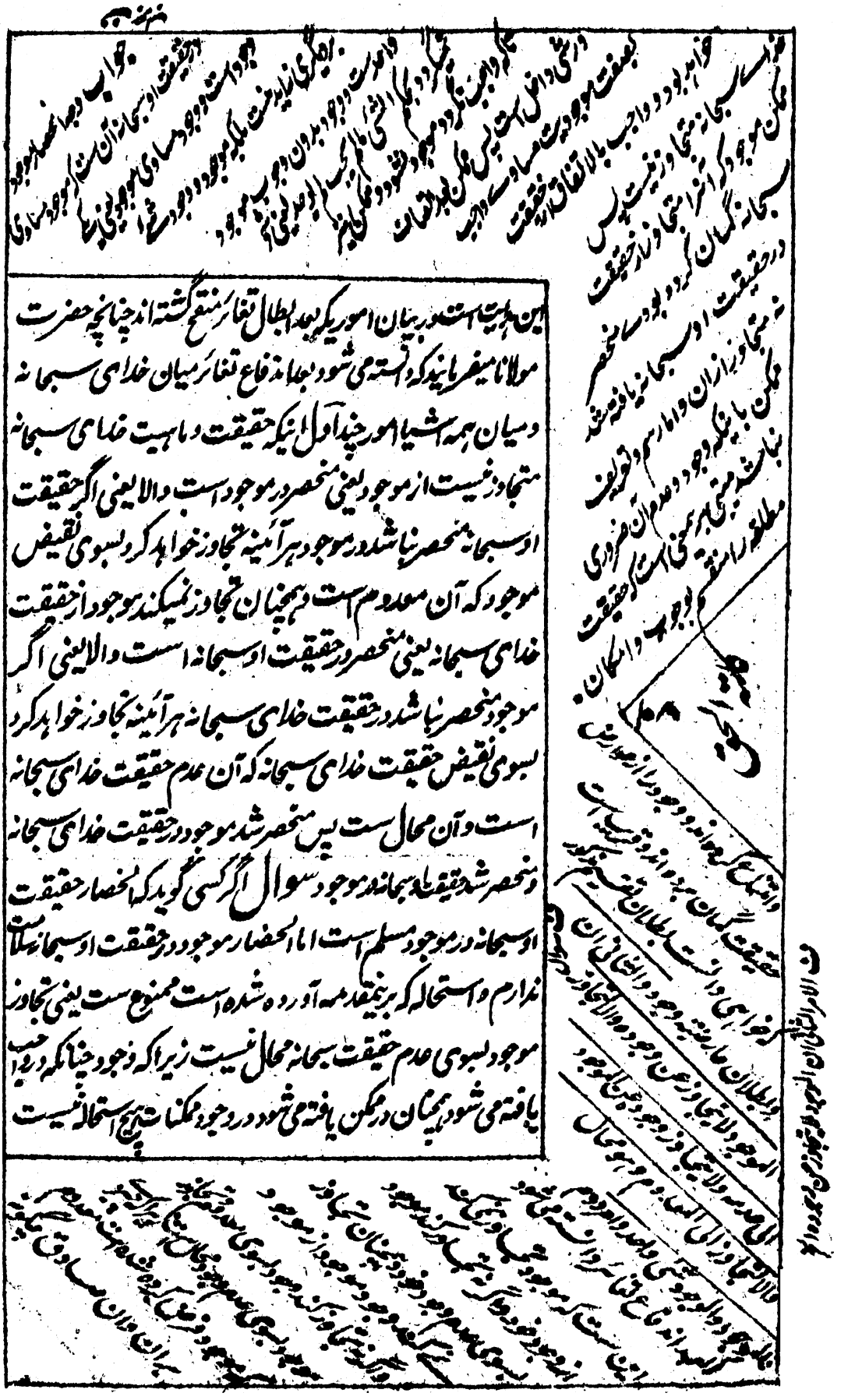
که خود افضل و اغلب از دیگرے باشد پس لازم خواهد آمد ذهاب
هر الهی مخلوق خود را و غلبه بعض الٰہ بر بعضی دیگر فان قلت علی تعلیل
الملازمات بالتنافی یرد منع ان یقال لو کانتا غیر الصدفتا و لو لتم غیر الله
لا ابتغیتم الی ذی العرش سبیلا و لو کان الجن و الانس غیر الله و ردا لها
و ما کان معه من غیره اذا لذهب کل بما خلق و لعلی بعضهم علی بعض
فتخصیص الآلهة من بین سایر الاشیاء الاغیار من التعلیق
لغو او ترجیح بلا مرجح سوال اگر گوئی کہ بہ تقدیر معلل گردانیدن
ملازمات بتنافی رمی بالیست کہ گفتہ میشود در ملازمہ دلیل اول اگر بودند زمین
و آسمان غیر خدا ہر اینہ فاسد شدندے و در دلیل دوم اگر بودید شما غیر
خدا ہر اینہ راہ می جستید بسوے صاحب عرش و در دلیل سیوم اگر بودندے
جن و انس غیر خدا ہی سبحانہ دارد نشدندے آنہا بجنہم و در دلیل چہارم نیست
با خدا ہی سبحانہ چیزے غیر او اگر می بودی ہر اینہ بردی آن غیر خدا مخلوق خود را
ہر اینہ غلبہ کردی ابعضی بر بعضی آخر پس تخصیص آلہہ منجملہ تمامی چیزہا ہی غیر خدا لغو است
اگر مراد از الٰہ واجب باشند زیرا کہ تعدد واجب عقلا ممنوع است یا ترجیح
بلا مرجح است اگر مراد از الٰہ ممکنہ باشند زیرا کہ امتناع الٰہ دیگر اشیا مساوی

برنفی غیریت میان خدا و میان جمله اشیا از روے
عبارة النص و دلالت النص قالت ان ہذہ العبارات المذکورة
غیر بلیغة بوجوہ کما لا یخفی علی ماہر البلاغة منہا ان التناسب فی
وصل التخفیف بالتخفیف بفصل الہمزة فی الآلہ و وصل الثقیل بالثقیل
فی الا اللہ مما لا یخفی لطفہ من الفصاحة جواب گوئیم بدستیکہ
این عبارات مذکورہ غیر بلیغ اند نہ بجہت وجوہ چنانکہ مخفی
نیست بر کسی کہ ماہر بلاغت است یکی از وجوہ مذکورہ اینست
کہ مناسبت در وصل لفظ خفیف کہ لا است بلفظ خفیف کہ لاہ است
بفاصلہ ہمزہ متحرکہ در لا آلہ و در وصل ثقیل کہ الا است بہ ثقیل کہ اللہ
است در الا اللہ چیزے است آن مناسبت کہ مخفی نیست لطف
فصاحت آن ومنہا ان الانتقال من التخفیف الی التثقیل الطف
و اسہل فی التلفظ ولہذا لفظ لا و آلہ تخفیفین ذکرا اولا و لفظ الا و اللہ
ثقیلتین ذکرا ثانیا و دوم اینکہ منتقل شدن زبان از لفظ خفیف بسوی
ثقیل لطیف تر و اسہل تر است در تلفظ بخلاف انتقال از ثقیل بسوی خفیف
و بہمین جہت لفظ لا و آلہ کہ ہر دو خفیف اند ذکر کردہ شدند اولا و لفظ الا

از صنایع و بدایع است و ینجا از فیضان کلام حضرت مولانا لطیفه
بخاطر متبجم مترشح شد و آن اینست که حسن بیان آنجناب در بارهٔ تقارب
صوری لا والا بعبارت الا تری و لا تخفے نور افزاے دیدهٔ اهل
بصیرت است بدو وجه یکی اینکه تجنیس لا والا در الا تری که هم حرف
استثنا و هم لفظ لا ازان هویدا است و دوم اینکه لفظ لا در آیه لا تخفے
رونماست و منها انها متقاربة بمعنی اذ کلمة لا موضوعة للنفی والا
موضوعة لاذا وقعت بعد الایجاب المنکور قد یطلق و یراد منه ما یراد
من اللا و التقارب المعنوی ایضا من محسنات البلاغة کما لا یخفے و شتم
اینکه الفاظ مذکوره چنانکه متقارب اند در صورت هم متقارب اند در معنی
زیرا که کلمه لا موضوع است برای نفی و کلمة الا نیز موضوع برای نفی است
بر کاه واقع شود الا بعد کلام مثبت و آله مشترک است میان موجود و ممکن و واجب
و قتیکه اطلاق کرده شود مراد مے باشد ازان آنچه مراد می باشد از لفظ
الله یعنی واجب فقط و تقارب معنوی نیز از محسنات بلاغة است چنانکه
پوشیده نیست بر ماهران فن و منها انها مشعرة بالتوحید
اللفظی بین لفظ الله و بین الالفاظ الثلثة المذکورة کما یدل

در وجود با خدا او هم عبادت اصنام میکردند پس شریک میبودند آنهارا
در عبادة با خدا و غیرت بلاغت خدای سبحانه مقتضی آن شد که تخصیص
منکور را ذکر کند تا مندفع شوند هر دو قسم شرک و فقه بنفی واحد و ممکن نبود
دفع هر دو اشراک بنفی واحد از عبارات مذکورة المصدر بغیر عبارت
لا اله الا الله بیانش آنیکه ظاهرا برای دفع هر دو قسم اشراک بدو نفی
احتیاج می افتاد دفع اشراک فی الوجود بمثل لا موجود الا الله می باشد
و دفع اشراک فی العبادت بمثل لا معبود الا الله میگردید و بابرا و لا
اله الا الله دفع هر دو قسم اشراک بنفی واحد بمقتضای بلاغت
صورت بست چیرا که نفی غیریت آله مشرکان مستلزم نفی غیریت
تمامی اشیا است بدلالة النص چنانکه سابقا گذشت پس کلمه
طیبه هم بر نفی غیریت و هم بر نفی معبودیت غیر خدای سبحانه دلالت
تمام دارد یعنی اثبات میکند انچه مراکه غیر خدا نه موجود است نه معبود
بل خدا موجود است و خدا معبود همین ست مقصود فلما ثبت ان
التغایر ملزوم لجمیع اللوازمات المذکورة امتنع ان یتوهم بان الاتحاد من
البحار لا ینصور الی ذی العرش التحی التقدیر وقس علیها امتناع الورود منه

این رساله است در بیان امور یکه بعد ابطال تغایر منتفع گشته اند چنانچه حضرت مولانا میفرمایند که دانسته می شود بعد از دفاع تغایر میان خدای سبحانه و میان همه اشیا امور چند اول اینکه حقیقت و ماهیت خدای سبحانه متجاوز نیست از موجود یعنی منحصر در موجود است والا یعنی اگر حقیقت او سبحانه منحصر نباشد در موجود هر آئینه تجاوز خواهد کرد بسوی نقیض موجود که آن معدوم است و همچنان تجاوز نمیکند موجود از حقیقت خدای سبحانه یعنی منحصر در حقیقت او سبحانه است والا یعنی اگر موجود منحصر نباشد در حقیقت خدای سبحانه هر آئینه تجاوز خواهد کرد بسوی نقیض حقیقت خدای سبحانه که آن عدم حقیقت خدای سبحانه است و آن محال ست پس منحصر شد موجود در حقیقت خدای سبحانه و منحصر شد حقیقت او سبحانه در موجود سوال اگر کسی گوید که انحصار حقیقت او سبحانه در موجود مسلم است اما انحصار موجود در حقیقت او سبحانه مسلم ندارم و استحاله که بر تقدیر مه آورده شده است ممنوع ست یعنی تجاوز موجود بسوی عدم حقیقت سبحانه محال نیست زیرا که وجود چنانکه در واجب یافته می شود همچنان در ممکن یافته می شود در وجود ممکنات هیچ استحاله نیست



پس ثابت شد که موجود و وجود شئی واحد است نه آنکه وجود صفتی زائد است
بر ذات موجود که آن ذات بعد عروض وجود تغیر بموجود کرده میشود چنانکه گمان
برده اند پس مفاد امر اول و دوم همین است که وجود و موجود و واجب و حقیقت
او سبحانه الفاظ مترادفه متحد المعنی هستند و مضمون سوالب اربعه که تمام اصول
و فروع مسائل صوفیه مبنی بر انست و بحل خود بدلائل قاطعه و براهین ساطعه
ثابت گردیده از همین جاست و سوالب اربعه مذکوره انیست لا وجودا لا الموجود
و لا موجودا لا الواجب الا الوجود و لا وجودا لا الواجب و الثالث ان
الموجود یتصف بالتقابل بین المتقابلین من التقابلات الثلثة من العدم
و الملکة و التضاد و التضایف و لا یتصف بالتقابل بین النقیضین لاستحالة
اجتماع النقیضین و ارتفاعهما بداهة فالعدم و الملکة کالموت و الحیوة و النوم
و الیقظة و العجز و القدرة و العلم و الجهل و قس و التضاد کالعلم و العین و
العینیة و الغیریة و الجوهریة و العرضیة و التجرد و التمدد و القدم و الحدوث و الزمان
و المکان و قس و التضایف کالوالدیة و المولودیة و الحاکمیة و المحکومیة و
الغالبیة و المغلوبیة و کونه مطیعا علی الفاعل و مطیعا علی المفعول و الغنا و الفقر
و قس و امر سوم که دانسته میشود انیست که موجود متصف میشود بصفت

پس قدم وحدوث جمع نمیشوند در یک وقت بمحل واحد بیک جهت ونیست
یکی سلب دیگری تصور یکی بر دیگری موقوف نیست ومحل آنها سزاوار آنست
که یکی بعد دیگری متعاقب گردد مثل عالم که قدیم است بنظر علت که صانع است
وحادث است بنظر تغیر ودیگر امثله برین قیاس وتقابل تضایف عبارت است
از بودن دو چیز بحیثیتی که جمع نشوند در یک وقت بمحل واحد بیک جهت ونباشد
یکی از انها سلب مر دیگری را وموقوف باشد تصور یکی بر دیگری همچو والدیت
ومولودیت وحاکمیت ومحکومیت وغالبیت ومغلوبیت ومعلم بودن بکسر عین ومتعلم
بودن بفتح عین وغنا وفقر پس صفت والدیت ومولودیت یعنی پدر وپسر بودن
در یک شخص بیک وقت بیک جهت جمع نمیشوند ویکی سلب دیگری نیست وتصور
یکی بر دیگری موقوف است زیرا که والد آنست که پدر کسی باشد ومولود آنکه پسر
کسی باشد وامّا تقابل بین النقیضین که تقابل ایجاب وسلب تعبیر کرده میشود
جمیع موجود بدان متصف میشود عبارت است از بودن دو شی بحیثیتی که جمع نشوند
در محل واحد وزمان واحد بیک جهت وباشد یکی سلب مر دیگری را ومعتبر نباشد
در مفهوم سلبی قابلیت اتصاف بصفت ایجابی وخالی نباشد ازان هر دو هیچ
محل هیچ عدم ووجود فافهم انتفی التغایر بینه سبحانه وبین جمیع الاشیاء یلزم

متقابلات اینها بر ذات او سبحانه چنانکه در کتاب مجید وارد است فقط بنا بر
مزید شرف باید دانست چنانچه تفصیل آن عنقریب انشاء الله تعالی خواهد آمد
تحقیق المقام ان الوجود وهو بمعنی نقیض العدم او مبدء الآثار حقیقة واحدة
فیمتنع التعدد الحقیقی فیه وانما حدث التعدد فیه بحسب الاعتبار فقط بان اخبر
الوجود نفسه نفسه متکررا تحقیق انچه درین مقام مذکور است اینست که بدیهیست
وجود که ان بمعنی نقیض عدم یا بمعنی مبدء آثار باشد حقیقت واحده است پس
ممتنع است تعدد و تکثر حقیقی دران و پیدا نشده است تعدد دیگر در موجودات
عالم بحشیم ظاهر بین محسوس و مرئی است مگر بحسب اعتبار محض همینکونه که وجود بحسب
یعنی خدای سبحانه ذات خود را بخودی خود متکرر و متکثر قرار داد یعنی بیرنگی و وحدت را
اسیر رنگ کثرت ساخت فیتصور فی الوجود عقلا ثلث اعتبارات الاول الوجود
لا بشرط شی من الاعتبار و عدمه والثانی الوجود بشرط لا شیء ای بشرط عدم الاعتبار
والثالث الوجود بشرط شیء ای بشرط الاعتبار والی هذه المراتب اشیر بقوله سبحانه
رفیع الدرجات ذو العرش ای مرفوع درجاته سبحانه عن فهم العوام وتسمی الاولی بالغیب
والغیب الاول والثانیة بالغیب والغیب الثانی والجمع والثالثة بالشهادة والمتفرقة
پس متصور میگردد در وجود از روی عقل مراتب سه گانه اول مرتبه لا بشرط شی یعنی وجود

مذکور انیکه خدای سبحانه الحال یعنی بعد پیدا کردن خلق با مخلوق خود است یعنی نیست
او سبحانه سوای خلق بل عین اوست و دلیل دانستن اعرابی این یعنی را که خالق
در ای خلق نیست قول او سبحانه است و الله معکم و معنا یعنی خدا با شماست و بدر
که خدای تعالی با است فقوله کنت کنزا ای مجمعا لمعانی الاسماء الالهیة
من الحیوة و العلم و القدرة و الارادة و السمع و البصر و الکلام و توابعها مجمعا
لمعانی الاسماء الکیانیة من الزوجیة و الملکیة و المثالیة و الجسمانیة و توابعها بر
قول رسول ص در حدیث قدسی کنت کنزا مخفیا تفسیرش این است که خدای
سبحانه سبز فرمود که بودم من گنج یعنی مجمع معانی و مصداق اسماء و صفات الهیه که
حیات و علم و قدرت و ارادت و سمع و بصر و کلام و توابع صفات مذکوره
مثل ادراک و فاعلیت و فاعلیت و غیره است و بودم مجمع معانی و
مصداقات اسماء و صفات کیانیه که زوجیت و ملکیت و مثالیت و جسمانیت
و توابع آنها مثل تجرد و تحیز و تعدد و تشکل و غیره است و درین تفسیر اشاره
است بسوی مراتب شش گانه مصطلح صوفیه که یکی غیب اول و دوم
غیب ثانی و سوم عالم ارواح چهارم عالم مثال پنجم عالم شهادت ششم عالم
انسان است و قوله مخفیا ای من نفسه و معنی قول آنحضرت ص در حدیث

تکرر و تکثر مذکور هم در نفس خود بنفسه باشد چنانکه در دریا در حالیکه موجی از آن
پدید نیست خود در اخود بخود امواج اعتبار کرد پس معنی خلقت الخلق بجز ارادهٔ
خالق که اعتبار اوست چیزی دیگر نیست پوشیده نماند که وصول سالک
بمنزل این مقصود وقتی میسر گردد که خود را از میان بردارد بحیثیکه یقین نماند که
که من خود هنوز آفریده هم نشده ام بلکه ذات بحت آفریننده چنانکه بود هست
و خواهد بود و الآن کما کان است شاهد این مقصود و مقول الجنید قدس سره
بعد سماع حدیث کان الله و لم یکن معه شیء الآن کما کان انما هو لدفع التوهم
و الا ان اراد به ما لا یلزم منه عدم لطافة قوله علیه السلام کان الله و
لم یکن معه شیء ان اراد به غیر ما ذکرنا فنا قضه الله معنا و الله معلم هر گاه معنی
خلقت الخلق دریافتی پس بدانکه قول حضرت جنید قدس سره که الآن کما کان
فرمود بعد شنیدن حدیث کان الله و لم یکن معه شیء نیست ذکر قول مذکور بعد
استماع حدیث مسطور مگر برای دفع توهم کسانیکه لم یکن معه شیء را مقید بزمان ماضی
فقط گمان کرده باشند و الا یعنی اگر ذکر الآن کما کان برای دفع توهم مذکور
نباشد محذوری لازم می آید و آن اینست که اگر مراد گرفته بود جنید قدس سره در
حدیث مذکور معنی را که ذکر کردیم یعنی اعتبار محض بودن مخلوق پس لازم می آید

در اطلاق هر یکی اشارتی است بسوی مرتبه از مراتب سه گانه مذکوره والا
بر تقدیر تقیید او سبحانه در تنزیه فقط چنانکه مذهب متکلمین است معنی آیه کریمه و
هو یطعم ولا یطعم اسلوب نمی پذیرد زیرا که اطعام یافته نمیشود و بجز در مرتبه تشبیه
چه مطعم و مطعم یافته نمیشوند مگر در مشبهات پس در صورت تقیید تنزیه و هو یطعم چه
معنی دارد سوال اگر گوئی که نسبت اطعام بسوی انسان مثلاً مجاز است
و بسوی خدای سبحانه حقیقت است پس صحت معنی بطعیم محتاج مشبهات نیست
جواب گویم که در تقیید تنزیه خدای سبحانه را فاعل حقیقی اطعام گرفتن خلاف حقیقت
لغت است زیرا که در فن اصول بمقام خود قرار یافته که فاعل حقیقی افعال مباشر است
نه دیگری و ابتنا جمیع احکام شرع شریف بر همین ضابطه است مثلاً قطع ید
بر مباشر سرقه و قصاص بر مباشر قتل نفس لازم می آید نه بر آمر و مشیر و امثال آن
پس مباشر اطعام حقیقةً همان کس خواهد بود که خود بکسی طعام بخوراند و این معنی
مخصوص مشبهات است پس مطعم و مطعم حقیقةً همان سبحانه است نه غیر او اما
نفی مطعم یعنی طعام داده شده از و سبحانه صرف بجهت شرف مذکور است و
قس علیه وهو حی لا یموت فالموت مسلوب عنه سبحانه شرفاً فقط لا واقعاً و
قیاس کن بر ان قول خدای سبحانه که ترجمه اش اینست و او ست زنده که نمیرد

شرفاً لا واقعاً

قدست اسرارهم حمل کردند سورهٔ اخلاص را بر مرتبهٔ متوسطه یعنی وجود بشرط لائی
که عبارت از غیب ثانی و جمع است یعنی اینکه صفاتی را که سورهٔ اخلاص متضمن
مختص است بذات باری سبحانه بنظر مرتبهٔ ثانیه مذکوره گمان کردند و این حمل
اگرچه در نفس الامر صحیح و درست است لیکن وارد میشود بر آنها قدست اسرارهم
قول خدای تعالی وهو بکل شیء علیم زیرا که درین قول اثبات اطلاع است
و هم نفی مطلعیت و اثبات مذکور یافته نمیشود نزد ایشان نیز مگر در مرتبهٔ ثالثه که
عبارت از مرتبهٔ تفرقه است و الباعث علی ارجاع سورة الاخلاص الی
المرتبة المتوسطة انما هو التناقض بین لا اله الا الله و بین سورة الاخلاص و لا دافع
للتناقض الا بارجاع سورة الاخلاص و کل ما یکون فیه اثبات الصفات
التبوتیة و نفی الصفات السلبیة الی المرتبة المتوسطة و باعث بر رجوع کردن اکابر
صوفیه سورة الاخلاص را بسوی مرتبهٔ متوسطه نیست آن باعث مگر تناقضی که میان
کلمهٔ طیبه و میان سورهٔ اخلاص واقع میشود یعنی لا اله الا الله دال است بر
عینیت خدای سبحانه با سائر اشیا که والد و مولود و مثل و کفو نیز داخل آنهاست
و سورهٔ اخلاص دال است بر تنزیه خدای سبحانه از والدیت و مولودیت و مثلیت
و کفویت و دفع این تناقض نمیتوانند شد مگر برجوع کردن سورهٔ اخلاص و

تغائر و حاجت اینست که والد محتاج میشود بسوی صاحبه یعنی زن همچو ابه و مولود
محتاج میشود بسوی مادر خود چنانکه ظاهر است و احتیاج شی بمثل موجب عجز و تغائر
است چنانکه گذشت تعالی الله عن ذلک علوا کبیرا و کذا الموت و السنة و النوم و
کونه مطعما علی المفعول و سائر الصفات السلبیة اذ الموت ایضا یقتضی الهوان و الحقارة
و الحاجة الی الروح و کذا السنة مقدمة النوم و النوم الخ الموت و کونه مطعما علی المفعول
یحتاج الی المطعم علی الفاعل و الطعام و کذا الظلم فانه عبارة عن وضع الشئی فی غیر
موضعه فیقتضی نقصان العقل و الشعور و چنانکه والدیت و مولودیت مقتضی تغائر و
احتیاج اند همچنان موت و نیکی و خواب و مطعم بودن و دیگر صفات سلبیه نیز مقتضی
تغائر و غیره امور اند مذکوره هستند زیرا که موت نیز مقتضی اهانت و حقارت میت و
احتیاج بسوی روح است همچنان نیکی که مقدمه خواب است و خواب که برادر موت
است مقتضی اهانت و حقارت و احتیاج نائم است همچنان مطعم بودن چیزی محتاج
بسوی طعام دهنده و طعام است و همچنین ظلم که عبارت است از نهادن چیزی در
غیر محل آن پس مقتضی است نقصان عقل و شعور ظالم را و بهمین جهات مذکوره واجب
شد نفی صفات سلبیه مسطوره از ذات او سبحانه و علی عکس ما ذکرنا ما یوجب
عزه و شرف نحو هو الحی القیوم و الله الغنی و انتم الفقراء و الله غنی عن العالمین

والحاجة والهوان والتماثل اذ منشأ الاجتناب عن الوالدية والمولودية ليس
الا التغاير والتغاير يقتضي امكان الطرفين لما ذكرناه سابقا والامكان
يقتضي التماثل بين الطرفين والتماثل يستدعي الحاجة الى الصاحبة
والام مثلا اگر فرض كرده شود نفي والديت ومولوديت از خداي سبحانه
صرف بجهت اقتضاء آن مر تغاير وحاجة وتماثل را نه براي شرف چنانكه
زعم كرده اند و باشد خداي سبحانه غير والد ومولود لازم آيد افتادن
در چيزيكه ازان گريز بود كه آن تغاير را احتياج واهانت وتماثل است
زيرا كه منشا كناره كشي از اطلاق والديت ومولوديت بر خداي سبحانه
نيست مگر تغاير وتغاير مقتضي امكان طرفين ست بوجهي كه سابقا ذكر
كرده ايم وامكان مقتضي تماثل است ميان طرفين وتماثل مستدعي
حاجت والد است بسوي زن همخوابه ومستدعي حاجت مولود است
بسوي او در رفس عليه لعنة الله على الظالمين والكافرين والفاسقين والكاذبين
فلو كان الملاعن غير اللعون يلزم الوقوع فيما عنه الفرار لاقتضاء التغاير
التماثل بين الطرفين واستدعاء التماثل المحاجة ورفس عليه قوله سبحانه والله
غني عن العالمين فلو كان الغني غير العالم يلزم فقره سبحانه لما ذكرنا ورفس عليه

الوالد لما يلزم على التغاير من الحاجة
الى الصاحبة وغير ذلك من الالف وهوال
پس اگر گوئي كه وقوع در چيزيكه ازان
فرار واجب بود بجهت تغاير لازم مي آيد يعني تغاير
موجب وحشت ميان خداي سبحانه
وميان او والد مثلا لازم مي آيد يعني تغاير
بر تقدير تغاير ميان ما مثلا از حاجت بسوي
زن وتماثل وغير ذلك از الف وهوان ولعنت

وهي نفسه وعينه والاحتياج الى نفسه لاينافي الوجوب جواب گويم كه لزوم
احتياج والد لبسوي صاحبه برهر دو تقدير مسلم است ليكن فرق بسيار
است ميان حاجتي كه بر تقدير تغاير لازم مي آيد وميان حاجتي كه بر تقدير
عينيت لازم مي آيد زيرا كه بصورت تغاير لازم مي آيد احتياج واجب
لبسوي غير كه صاحبه است واحتياج واجب بسوي غير منافي وجوب اوست
ودر صورت عينيت لازم مي آيد احتياج بسوي صاحبه كه آن نفس و
عين ذات اوست واحتياج واجب بسوي نفس وذات خود منافي
وجوب او نيست پس بر تقدير عينيت گويا احتياجي وفسادي لازم نيايد

فان قلت على بطلان المغايرة بينه سبحانه وبين سايرالاشياء كان
الوالد والمولود وامثالهما من المنفيات ايضا بحيث سبحانه وقد قلت
ان نفي المنفيات المذكورة عنه سبحانه للعز والشرف فقط لا في
الواقع حتى يلزم الكفر والشرك باطلاقهما عليه سبحانه فما وجه اطلاق
الكافر والمشرك على من قال المسيح ابن الله وعزير ابن الله فانهم مطابق
للواقع وان كان فيه ترك الشرف والغيرة **سوال** پس اگر كوئي كه
بر تقدير بطلان تغاير ميان خداے سبحانه وميان ديگر اشياء والد

حیوان وازروی فرد صرف در عیسی ع وانحصار مذکور در نفس الامر لازم می آید
پس لازم خواهد آمد مغایرت میان خدای سبحانه وسایر غیر انواع مذکوره از
اشیا یکه یافته نمیشود وتوالد وتناسل در ان ومغایرت مذکوره واجب نمیگرداند
تماثل را میان والد ومولود وواجب میکند حاجت والد البسوی زن بنحوه وحاجت
مولود البسوی مادر بر تقدیر منحصر بودن خدای سبحانه در انواع مذکوره وبر تقدیر
منحصر بودن خدای سبحانه در فرد معین لازم می اید مغایرت ولوازم ان از حاجت
وتماثل زیاده تر از انچه ذکر کردیم در صورت انحصار در انواع پس ظاهر شد وجه اطلاق
کافر مشرک بر گوینده المسیح ابن الله وعزیر ابن الله فظهر من التحقیق المذکور
ان التوحید سمعی او لا لتبوته بالادلة السمعیة المذکورة کسایر السمعیات من البعث
والحشر والعذاب والثواب وغیرها لا انه کشفی فقط کما توهم وظاهر شد از تحقیق
سابق الذکر اینکه تحقیق توحید امر سمعی است از اول یعنی ابتدا حقیقت توحید
شارع مسموع شده است بحجت ثابت شدن بادله سمعیه ذکر کرده شده
اند ثبوت دیگر عقاید سمعیات از بعث وحشر وعذاب وثواب وغیره نه اینکه توحید
کشفی است ولیس کما توهم کرده شده است فبطل قول بعض الصوفیة
قدس سره فی بعض مصنفاته فی التصوف ان التوحید لیس لهم علیه دلیل سوی

وآخر وظاهر وباطن ومحی ومیت وهادی ومضل وقیاس کن بران واجب و
ممکن را بدانکه معنی تقابل وتعریفات ومثالهای اقسام آن مشروحا در صدر گذشته است
پس اعادت آن موجب تکرار است وحاصل کلام اینکه ذات پاک او سبحانه
از هیچ وصف خالی نیست ونقصانی در ان گنجایش ندارد پس هر وصف نیک و
بدر آنکه نسبت او مفقود فرض کرده شود نقصان اوست واجتماع اضداد در ان
ذات پاک بدین سبب رواست که در ذات وی سبحانه چیزی نه دخول کرده است
ونه حلول در نه کدام چیز متحد است بدان تا مانع باشد از صدق ضد دیگر
بران پس اوست اول بلا اولیت واوست آخر بلا آخریت واوست ظاهر
بلا ظاهریت واوست باطن بلا باطنیت یعنی اولیت وآخریت وظاهریت
وباطنیت او به نسبت چیزی دیگر نیست بلکه هر چه هست همان است که گاهی
او را اول وگاه آخر وگاهی بظاهر وگاه بباطن تعبیر میکنند فلا یلزم الانقلاب من
حقیقة الواجب الی حقیقة الممکن ولا یلزم الحلول والاتحاد علی التوحید او کل منها
یتوقف علی التغائر فی الوجود بین الشیئین وقد ارتفع التغایر اصلا وفرعا منها
فلا یلزم الانقلاب والحلول والاتحاد پس لازم نیاید انقلاب از حقیقت واجب
بسوی حقیقت ممکن ونه لازم آید حلول واتحاد بر ثبوت توحید زیرا که هر یک

سبحانه منحصر فی الطبعی فقط یلزم المحدود و لیس الامر کذلک بل هو جامع لجمیع مراتب
الوجود خارجا او ذهنا و واقعیا او وهمیا کما یحکم به لا اله الا الله بل هو سبحانه ارفع
من قید الاطلاق ایضا فکیف یکون منحصرا فی الکلی فقط فلله سبحانه مرتبة
وراء الاطلاق و التقیید مفقود الاضافات و انسب من العینیة و الغیریة و الاولیة
و الآخریة و الکلیة و الجزئیة الی آخرها من الاضداد و کما اشیر الیه بقوله کنت
کنزا مخفیا الی آخر الحدیث آری اگر باشد خدای سبحانه منحصر کلی طبعی
فقط البته لازم آید محدود و نیست امر اینچنین یعنی منحصر نیست بلکه او تعالی جامع
است مر تمام مراتب وجود را خارجی باشد ان موجود یا ذهنی و واقعی باشد
یا وهمی چنانکه حکم میکند بدان لا اله الا الله بل او سبحانه ارفع است از قید اطلاق پس
چگونه خواهد بود منحصر در کلی فقط زیرا که برای او سبحانه مرتبه ایست ورای
اطلاق و تقید که دران مرتبه نسبت عینیت و غیریت و اولیت
و آخریت و کلیت و جزئیت و دیگر اضداد مفقود و معدوم است چنانکه
از شاره کرده شده است بدان مرتبه بقول خدای سبحانه در حدیث قدسی
کنت کنزا مخفیا تا آخر حدیث و ترجمه و شرح این حدیث چنانکه باید
و شاید بیشتر گذشت و دلیل علی تعدد مراتبه سبحانه صریحا قوله سبحانه رفیع الدرجات

پس لازم نخواهد آمد از ان وجود او تعالی حاصل اشکال مذکور انکه برتقدیر
اول معنی کلمه طیبه چنین خواهد بود که نیست معبودی موجود بجز خدا یعنی
بالفعل بجز خدا معبودی دیگر وجود ندارد اگرچه امکان داشته باشد و بمعنی خلاف
مقصود است زیرا که مقصود اصلی از دفع اشراک انست که شریک خدا بالفعل
موجود است نه بالقوه یعنی ممتنع است و برتقدیر ثانی مفاد کلمه طیبه چنین خواهد
بود که نیست معبودی ممکن بجز خدا یعنی خدا ممکن است و شریک او ممکن
نیست و ازین کلام موجود بودن خدا ثابت نمیشود و حال آنکه مقصود
وجوب وجود او تعالی و امتناع وجود شریک اوست بالاتفاق و بجواب
اولا کما نقل عن شارح المختصر بان کلمه التوحید علی عرف الشارع و میگوید
صاحب مسلم که جواب داده شده است از اشکال مشهور اولا چنانکه منقول
است از شارح مختصر بانکه کلمه توحید مبنی است بر عرف شارع مطلب
مجیب آن است که مجموع ترکیب لا اله الا الله از روی عرف شارع
بر نفی شریک و وجود خدای سبحانه دلالت می کند و ثانیا عن بعض الحنفیه
بان وجوده تعالی تقرر فی بدیهة العقول و المقصود نفی الشریک و ثانیا
جواب داده شده است از بعض علمای حنفیه بانکه بدرستیکه وجود خدای تعالی
الحنفیه

نمیشود همچنان در لفظ لا والا که مدلول آن وانمائی است احتیاج خبر نیست و بیان
اندفاع تعمیم مذکور انیست که مراد از مساوی بودن انما و لا و الا آنست که انما
افاده تخصیص بطور لا و الا میکند و اما ملازمت انیعنی که کلام با یراد لا و الا بدون
خبر تمام میشود هیچ کلامی که مصدر بانما است پس ممنوع است ترجمه میگوید که وجه ممنوعیت
ملازمت مذکوره همانست که جناب مولانا در وصل ثالث نوشته اند که تخصیص
مشتمل بیاشد بر دو حکم ایجابی و سلبی و وضع کرده است واضع او لا برای
تخصیص و جمله که دال بود بر تخصیص مصر بجا هیچ ما محمد بری عن الملاک و محمد
رسول پس اراده کرد واضع ثانیا وضع کلامی را که دلالت کند بران بر دو
حکم بطریق بلیغ قرار ان پس گرفت یک جزو از سلب و جزو دیگر را از ایجاب
و آورد بیان ان هر دو بلفظ الا بارادهٔ اختصار هیچ ما محمد الا رسول پس اگر بقول
زمخشری کلام استثنائی محتاج تقدیر خبر نباشد فایده بلاغت فوت میشود
و رابعا کما اقول محاقق ان ما یمکن للواجب فهو ضروری فیلزم من الامکان
الوجود و من عدمه عدمه و نیز میگوید صاحب مسلم که جواب داده شده است
از اشکال مشهور رابعا چنانکه من میگویم که از انچه تحقیق کرده شده است
بدرستیکه هر صفتی که ممکن است برای واجب پس ان ضروری بیاشد

عن المنكور جنس الآلة الممكن الموجود بالفعل اذ المخاطب يعبد الآلهة الممكنة الموجودة بالفعل
ويزعم انهم غير السدد والكلية وردت لرفع ذلك الزعم المذكور فكيف يصح تقدير الموجود اذ الممكن
وا لا يلزم كذب اول كلام الانبياء عليهم السلام لبداهته امكانه ووجوده ويتفرع عليه
كذب سائر الكتب السماوية والعياذ بالله وجه مندفع شدن اشكاليكه فحول علما دران
متحير شده اند انست بدرستى كه اشكال مشهور كه صاحب مسلم آنرا نقل كرده
بنا بر فاسد است وجواب هى ان بنا بر فاسد بر فاسد وجه فساد انست بدرستى
كه دانستى پيشتر كه در كلمه طيبه مراد از منكور جنس آلهه ممكن موجود بالفعل است زيرا كه
مخاطب پرستش ميكند اصنام ممكنه موجوده بالفعل را وگمان ميكند كه آن معبودان
غير خدا هستند وكلمه طيبه وارد شده است براى دفع گمان مذكور پس چگونه صحيح
خواهد بود مقدر كردن موجود يا ممكن بجاى خبر لا وگرنه لازم مى آيد كاذب بودن اول
كلام انبياء عليهم السلام بجهت بديهى بودن امكان ووجود آلهه ممكن از قسم اصنام
وغيره وتفرع ميشود بر لزوم كذب در اول كلام انبيا كاذب بودن تمامى كتابهاى
آسمانى پناه بخدا است از چنو توجيه ركيكه فالاجوبة بناء الفاسد على الفاسد فالمقدر هو غير الله
مقاما ومجبة سمعة وهرگاه منشاء اشكال فاسد بود پس جوابهاى نقل كرده صاحب
مسلم بناى فاسد بر فاسد است پس مقدر در لا اله الا الله بجاى خبر غير السد است

المعنى على نفى الوجود عن آلهة سوى الله وهو انما يحصل اذا جعل الاستثناء بدلا
عن اسم لا على المحل اذ حينئذ يقع الاستثناء موقع اسم لا فيكون خبر لا خبرا لنفى الوجود
عن الاله سوى الله تعالى كما هو المطلوب همچنين ساقط شد از تحقيق مذكور انچه گفته است
ابن كمال باشا در حاشيه خود بر تلويح و ترجمه عبارتش اينست بدان بدرستى
كه استثناء در كلمه توحيد جايز نيست كه مفرغ باشد بدينكونه كه خبر محذوف همچو
موجود يا لفظ فى الوجود از افعال عامه باشد و لفظ الا الله واقع باشد موقع
خبر چنانكه واقع شده است لفظ الا زيد موقع فاعل در تركيب ما جاءنى الا زيد
زيرا كه مقصود در كلمه طيبه نفى وجود از معبودى سواى خداى سبحانه است و معنى
مذكور حاصل نميشود مگر وقتيكه گردانيده شود استثناء بدل از اسم لا و باشد
اعراب آن اعراب بر محل اسم زيرا كه بر تقدير بدليت واقع خواهد شد استثناء موقع
اسم لا پس خواهد بود خبر لا خبر براى استثناء كه در محل منصب است پس منتفى ميشود وجود
از الهه بجز خداى تعالى چنانكه آن مطلوب است بخلاف آنكه باشد الا الله موقع خبر
چنانكه در مفرغ واقع ميشود پس معنى مقصود بر تقدير مفرغ حاصل نخواهد بود چنانكه
ميگويد لا على نفى مغايرته الله سبحانه عن كل اله وهو الذى يقيده الاستثناء المفرغ
لانه لما قام مقام الخبر كان القصد الى نفيه فيقيد لنفى مغايرته تعالى عن كل اله و

فاصل الوجه

نفی مغایرت الهدا زهریک الهشود حالانکه درصورت فرض کردن تقدیر موجود
که لطائش سابق و ریافتی اصلا عینیت مفهوم نمیشود چه نفی وجود چیز دیگر است
ونفی مغایرت چیز دیگر و ثانیا انه مفرغ لا غیره کما توهم اذ انکار التفریغ مکابرة
لبداهته شهادة امثاله من المحصورین لا والا علی کونه مفرغا و وجه ثانی ستقوط
مقوله ابن کمال اشا اینکه استثناء در کلمه طیبه مفرغ است نه تام و دیگر چنانکه
توهم کرده است موجه مذکور زیرا که انکار تفریغ مکابره است بنا بر ظاهر الشهادات
بودن امثال لا اله الا الله بر مفرغ بودن آن از الفاظیکه محصور اند درمیان لا
والا وکذا اندفع ما قال الجامی قدس سره فی قوله یحذف خبر لا اذا کان الخبر عاما کالموجود والحاصل ان الدلالة النفی علیه بخلا اله الا الله ای لا اله
موجود الا الله انما هی وبهمین از تحقیق مذکور مندفع شد انچه گفته است جامی قدس
سره السامی در شرح قول ماتن که اینست وحذف کرده میشود خبر لای نفی نفس
حذف کردن بسیار وقتیکه باشد خبر از افعال عام مچو لفظ موجود وحاصل بحث
دلالت کردن نفی بر خبر محذوف مچو لا اله الا الله بمعنی اینکه نیست معبودی موجود
بحق خدا تمام شد قول جامی علیه الرحمه وجه الاندفاع ما قد عرفت فی الوصل الرابع تفصیلا
فالصحیح فی المثال المحذوف عاما الاخبر فی کثیر من نحو لیم وخاصا لا اله الا الله لکن

الصحیح فی المثال المذکور المحذوف عاما الاخبر فی کثیر من نحو لیم

سردار طایفه صوفیان کرام جنید بغدادی قدس الله سره فرموده اند که این
علم ما مقید است بکتاب و سنت یعنی مولانای مخدوم شیخ قول جنید علیه الرحمه
انچه بعبارت فارسی نوشته اند و حضرت مولانا بجمله اندرج متن فرموده اند آن
عبارت محتاج ترجمه نیست بحالها نقل میگردد و آن اینست یعنی علم ما مردم که صوفیه ایم
ازینکه از کشف حاصل است مقید بکتاب و سنت است و کتاب و سنت موید او
و تائید کتاب و سنت ظاهر است از انجا که کلمه توحید لا اله الا الله است چه معنی متبادر
بلا تاویل آنست که هیچ آله موجود نیست مگر الله پس ازان لازم است که هر چیز که آله است
عین الله است و آله عبارت از معبود است و معبود در لغت عبارت است از انکه
پیش وی کسی متذلل شود و نیست موجودی که پیش وی موجود آخر متذلل
نیست پس لازم آید که هر موجود عین الله است که دردی ظاهر است اگرچه عامیان از
راه حاقت نداند و متکلمان در کلمه توحید تاویل میکنند باین وجه که نیست آله حق
که شرع اجازت داده باشد بعبادت آن موجود مگر الله پس اگر آله باطل که شرع
اجازت نداده است بعبادت آن موجود باشد مضایقه ندارد نه فهمیده اند که این
تاویل بعد محض است عبارت بران دلالت ندارد خصوص در بدو خطاب انسی
و العجب العجب انه علی تقدیر موجود لا یلزم العینیة بینه سبحانه و بین اله کما یفهم من قوله که

است وانچه مولانای ممدوح قدس سره اثبات عینیت بتعمیم لفظ اله فرموده اند
خالی از تکلفی نیست چنانچه حضرت مولانا میفرمایند وما قال فی اله عبارت است از
معبود الی آخر ما قال پس لازم آمد که هر موجود عین الله است الخ فهو توجیه وجیه لکنه
العینیة بینه تعالی وبین جمیع الاشیاء لکن یتوجه علیه محذوران وانچه گفته اند مولانای
ممدوح که اله عبارت است از معبود ومعبود در لغت عبارت است از انکه پیش
وی کسی متذلل شود ونیست موجودی که پیش وی موجود آخر متذلل نیست پس
لازم آمد که هر موجود عین الله است تا آخر کلامش پس آن کلام توجیه خوب است
برای ثبوت عینیت میان خدای سبحانه وسیان همه چیز اما لکن متوجه میشود بران
توجیه واشکال الاول ان ما قال فی معنی الاله لازم معناه دون المدلول اللغوی
اذ المدلول اللغوی هو الاشتراک اللفظی بین المعنیین ای الواجب والممکن الموجود
المعبود کما حقق سابقا بالامزید علیه اول ازان هر دو اشکال اینکه بدرستی که
انچه فرموده اند مولانای ممدوح در معنی اله ان لازم معنی اله است نه مدلول لغوی
اله زیرا که مدلول لغوی آن اشتراک لفظی است ورود معنی آن یکی واجب ودیگر
ممکن موجود معبود وچنانکه اینمعنی تحقیق کرده شده است سابقا بقولا بی که فرمودی
متصور نیست بران والثانی ان هذا التوجیه لا یدرک الا بدقة النظر وما هو المدرک

لائق اول خطاب بیست چنانکه تاویل نیز ملایم و
نظر دوم اینست که مراد
دریافت سرے شود یعنی ان
دریافت پیشود بدقة
فلا یصلون کیف یدرکون ما لا یدرک
الا بدقة النظر ولائق بود خطاب نبودن
خدایتعالی که تدریافتش اینست
در میان ایمان رسولی را از
ایمان نفی ای پس ایمان است
چگونه سرے دریافت
دریافت سرے را که
نظر خلاصه کلام اینست که در اراده

ثبوت عینیت میان خدای سبحانه ومیان جمیع اشیاء آن دلالت محکم است
یعنی لاالله الا الله زیراکه هرشخص میداند بدرستیکه معبودان وغیره مخلوقات
برابراند درصفت مخلوقیت وامکان خاص پس هرگاه دانسته شد عینیت میان
خدای سبحانه ومیان معبودان ممکن بعبارت محکم دانسته شد عینیت میان خدای
سبحانه ومیان همه اشیاء بدلالة النص درمحکم وایضاً بطل ما قال الشیخ محب الله الاله آبادی
فی اثبات العینیة بینه سبحانه وبین جمیع الاشیاء ومن ان المراد بالله هو الموجود لعلاقة
ان الآلهة لابد ان یکون موجوداً فذکر الملزوم ای الآلهة واراد اللازم وهو الموجود فیکون
معنی قولنا لاالله الا الله لاموجود الا الله وقد نیز از تحقیق مذکور باطل گشت انچه گفته است
شیخ محب الله الاله آبادی قدس سره در اثبات عینیت میان خدای سبحانه
ومیان همه اشیاء ازینکه مراد از اله در کلمه طیبه همان موجود است بقرینه اینکه معبود
ضرور است که موجود باشد پس ذکر کرده شد ملزوم یعنی اله ومراد گرفته شد ازان لازم
که آن موجود است پس خواهد شد معنی ومفاد قول ما که لاالله الا الله هست انیکه
عینیت موجودی بجز خدا یعنی هر موجود عین خدا است غیر او نیست وجه البطلان
انه یلزم المجاز والتاویل فی الحکم وهو یابی عنه وایضاً یلزم التاویل فی بدء الخطاب
وهو مخل للبلاغة ووجه بطلان قول شاه محب الله قدس سره اینست بدرستیکه لازم می آید

زیرا که از تحقیقات سابق الذکر به ثبوت رسیده است که مفاد لا اله الا الله همان عینیت خدای سبحانه است با جمیع اشیا حاصلش اینکه کلام بعضی اکابر صوفیه همچو سبحانی ما اعظم شانی احتمال دو معنی دارد یکی اینکه پاکی است مر آنچه بزرگ است شان من یعنی قابل بقول مذکور خود را از سبحان بردارد و متکلم این کلام خدای سبحانه را داند پس این کلام محمول بر حقیقت است و بر قابل منعقد هیچ کلام نیست در حالت باشد یا نباشد دوم اینکه قابل بقول مذکور خود را خدا دیگر از غیر خدا گمان کرده باشد صدور ایمنی اگر در حالت سکر است قابلش معذور و مغفور است والا مجرم و ماخوذ و قس علیه قول معاصرش شیخ الاسلام

عبد السلام بان کلام الصوفیة له محامل و تاویلات والا لکفره ظاهر و قیاس کن بر سقوط کلام علامه موصوف سقوط قول معاصرش شیخ الاسلام عبد السلام را باینکه گفته که برای کلام صوفیه بسیار محمل ها و تاویلات است والا یعنی اگر محمل و تاویل نباشد پس کفر قایل اقوال مذکور ظاهر است و قس علیه

طعن الشیخ المحدث علی القاری فی شرحه لعین العلم و غیره من کتبه علی قبلة اهل التحقیق محی الدین فیما ذهب الی العینیة و قیاس کن بر سقوط قول شیخ الاسلام سقوط طعن شیخ محدث علی القاری را که در شرح عین العلم و در دیگر کتاب

طعن علی القاری

الی اللہ سبحانہ منبت الی اللہ توبۃ نصوحا لنجو من ہذہ الورطۃ الوعرۃ التی

منہا الدہریون والطبیعیون والیونانیون والشکمانیون والسلام علی من اتبع

الہدی انتہے وہمچنین ساقط شد طعن شیخ علاء الدولہ سمنانی بر قول شیخ

شارق ومغارب شیخ اکبر قدس سرہ در فتوحات یکہ کہ انیست تسبیح

میکنم تسبیح کردنی انکس را کہ ظاہر کرد اشیاء را و آنکس عین اشیا است

برین قول شیخ طعن کردہ است سمنانی بقول خود کہ انیست بدرستیکہ خدا

شرم نمیکند از حق اے تسبیح کنندہ اگر شنوی تو تسبیح کردم اینکہ بگوید کہ فضلہ

وچرکین شیخ عین وجود شیخ است فرد نخواہی گذاشت ما را البتہ بلکہ خشم ناک خواہی شد

بر او پس چگونہ جایز باشد مر عاقلی را اینکہ نسبت کند باین ہمہ ناگی ہا بسوی

خدای پاک پس توبہ کن بسوی خدا توبہ نصوحا نا رہائی یابی ازین گرداب سخت

کہ تنگ میکنند ازان دہریان وطبیعیان ویونانیان وشکمانیان وسلامت باد

بر آنکہ تابع شود راہ راست را تمام شد طعن علاء الدولہ بر شیخ اکبر قدس سرہما

فالجواب انہا ہذیانات عند من ہوا ہلہا والا فالبعیتہ یوافق الحکم من الکتاب المجید

واصل الشریعۃ وہو لا الہ الا اللہ علی ما عرفت سابقا پس جواب از طعن مذکور اینکہ

بدرستی کہ اقوال مذکور بیہودہ سد انیست نزد کسی کہ او اہل آن ہذیانات

[illegible]

کتاب عبادات خواص پس شکر است مر خدای را بدین نعتی که نصیب شیخ
سنائی علیه الرحمه کرده است وکذا اسقط طعن الشیخ المجدد الالف الثانی علی
الفقرا وخصوصا منهم الشیخ محی الدین الغزلی والشیخ العطاری الشطاری محمد
غوث گوالیاری بقوله وهمچنین ساقط شد از تحقیق مذکور طعن حضرت شیخ احمد
مجدد الف ثانی بر فقرای موحدین خصوصا از انها شیخ اکبر محی الدین ابن
العزلی وشیخ الشیوخ محمد غوث گوالیاری که ملقب بعطاری شطاری است
قدس سرهما که طعن کرده است بقول خود که بجمله منقول است وفتاح
ترجمه نیست وان امنیست این فقیر ابی سروپا را چه رسد که مخالفت
شریعت غرا نماید غیر ازانکه خود را خراب نماید وبداغ الحاد ورندقه
متهم گردند الی اخر ما قال فی رسالته فی حق الشیخ العطاری الشطاری
من قوله ودر آخر آن کتاب مستزاد می آرد وتقلید شیخ عطار ومولوی قدس
سرهما در توحید وجودی می نماید ومستزاد می نویسد که هم خود شیطان
شد نعوذ بالله منها سبحانه عن قبح هذه الکلمه حق سبحانه تعالی را باطلاق
اتیقم جایز میدارند حق سبحانه تعالی را در شرع خالق کل شی گویند
خالق الجنس وخالق الفاذوره جایز نداشته اند امثال این سخنان را

بدرک منه ان الشیطان معبود داخل فی المنکر و اگر مراد گرفته است شیخ مجدد قدس
سره اینکه بدرستیکه مستنزاد مخالف است شرعیت را پس مستنزاد بمون
منطوق محکم لااله الا الله است زیرا که شیطان داخل است در منکر یعنی اله بدلیل
قول خدای برتر که ترجمه اش اینست اے اولاد آدم پرستش مکنید شیطان را زیرا که
فهمیده میشود ازین قول بدرستی که شیطان معبود است داخل است در اله
منکور و بحکم لااله الا الله هر معبود غیر خدا است پس شیطان هم غیر اد نباشد پس مستزاد
وعطاری سطار سے قدس سره مخالف شریعت نشد و اما قول حق سبحانه تعالے
را در شرع خالق کل شئی میگویند اما خالق النجس اه فالجواب ان صحة الاطلاق منصوص
علیها بالحکم من الکتاب و لو سلم عدم الجواز فهو منوط بالقبح النیته فقط دون جنسها کما فهم
من قوله سبحانه حکایة عن ابلیس رب بما اغویتنی آه و حکایة عن نوح علیه السلام ما علمکم نصحی ان
اردت ان انصح لکم ان کان الله یرید ان یغویکم و هو ربکم و الیه ترجعون فنسبة الاغواء الے
الله تعالے ظاهر آ متاویة فالابلیس تقبح النیته بسبب اعانته بسبب
علے الله کان مردودا و نوح علیه السلام بحسن النیته و اظهار الحق و بیان
الواقع کان مامورا و ماجورا و اما قول شیخ مجدد الف ثانی قدس
سره که حق سبحانه تعالی را در شرع خالق هر شی میگویند و لکن خالق نجس قاذوره

ثمانی پس نسبت اغوا بسوی خدا سبحانه
که از ابلیس و نوح علیهما السلام واقع شد ظاهرا
برابر است لکن با ابلیس نسبت بسبب
قبح نیت و بسبب اعانت او بر کردن نفس بر عیب پس مردود
پاک مردود گشت و نوح علیه السلام بسبب حسن نیت
و بسبب اظهار حق و بیان واقع
بدون ارادهٔ الزام لسوی خدا مامور و ماجور
شد پس معلوم شد که در اطلاق هر شی بر خدا
شرط است

بحذف حسن و معنای نسبت

قرائن الاکابر برهان الاشراک

ابلیس و ابلیس فی انه من

بانکار الاشراک گویان اکابر علما و سلم قرین

است نسبت ان اشراک

بدانکه اشراک عبارة است از گمان کردن حق را غیر حق یعنی گمان اینکه
غیر خدای سبحانه نیز موجود است بناه بخدا از هیچ گمان و همة الخواص امران
الاول تبریهم و کراهتهم من زعم الغیریة و الکفر کراهتة احد من العوام ان یلقی
فی النار عملا بالحدیث ثلث من کن فیه وجد حلاوة الایمان من کان الله
و رسوله احب الیه مما سواهما و من احب عبدا لا یحبه الا لله و من یکره ان
یعود فی الکفر بعد ان انقذه الله منه کما یکره ان یلقی فی النار کذا فی صحیح البخاری
و همت و الا همت خواص یعنی امری که مقصود و مهم نزد خواص است دو
امر اند اول بیزاری و ناگواری شان از گمان غیریت و کفر هیچ ناگواری
یکے از عوام خلق از اینکه انداخته شود در آتش یعنی گمان غیریت آنچنان
ناگوار است چنانکه در افتادن بآتش همه کس را ناگوار میباشد و این
تبری و کراهت از زعم غیریت که مر خواص را است بنا بر عمل بحدیث شریف
است که ترجمه اش اینست سه خصلت هستند هر کدام که باشند ان
خصلت ها در وی یافته است او شیرینی و لذت ایمان را یکی از ان
خصلت اینست که باشد خدا و رسول او محبوب تر نزد او از انکس
لذ ما سوای خدا و رسول دوم انکس است که دوست ندارد بنده

۱۳

تو میروی بتبرکستان است ۱۲ اذ لو قیل للمنکرین لوحدة الوجود من اهل الاسلام
ها انتم بها انکم علی التفرقة من النص الجلی من الکتاب دانسته لبهتوا کما بهت
الذی کفر عند قول الخلیل علیه السلام ان الله یاتی بالشمس من المشرق
فات بها من المغرب حاصل کلام انکه جواب از طرف صوفیه قدست
اسرارهم برای منکرین در گذرد خدا از معاصی انها مضمون این شعر است
ترسم نرسی بکعبه ای اعرابی الخ یعنی مفرقین انکار وحدت وجود میکنند
تا دفع شرک نمایند اما در طلب توحید براهی رفته اند که سراپا مبتلای
اشراک میشوند و از منزل مقصود که ایمان بتوحید است دوری افتند و
بر دعوی خود دلیلی ندارند زیرا که اگر گفته شود منکرین وحدت وجود را که
اهل اسلام اند بیارید دلیل خود را بر غیریت و تفرقه که نص جلی باشد از
کتاب و سنت خاموش خواهند شست چنانکه خاموش شده بود
نمرود بوقت گفتن حضرت ابراهیم خلیل الله علیه السلام او را انیعنی بدرستی
که الله تعالی می اورد افتاب را از مشرق پس بیار تو آنرا از مغرب پس
ساکت شد نمرود از جواب آن یعنی دلیل دعوی خود آوردن نتوانست
وحیرت زده خاموش ماند نعم لیالون اولا لقوله افغیر الله تامرونی اعبد ایتها

توهم غیریت مے شود و تشبث میکنند بہ ہمچو لم یلد و لم یولد و غیر آن کہ مذکور شد
و بجای دلیل عقلی و ہمیات خود را بصورت قیاس می آرایند مثلا میگویند
کہ اگر وحدت وجود حق باشد واجب عین ممکن باشد و ممکن واجب و این
خلاف بداہت است و ہمچنان اگر بتان عین خدای سبحانہ باشند پس منہم
از عبادت اصنام چراست و نیز بتان اگر عین او تعالی باشند در دوزخ
در آیند لازم می اید عذاب کردن شخص ذات خود را و ہمچنین دیگر قیاسات
و ہمیات خود می تراشند چنانکہ ابلیس لعین خود را غیر آدم و آدم علیہ السلام
را غیر خدا دانستہ دلیل آورد کہ چرا سجدہ کنیم من چیزیرا کہ من بہتر از آن ہستم
چنانچہ خطاب کرد بخدا کہ پیدا کردی تو مرا از آتش و آدم را از خاک لکن لا یخفی انہ
فرق عظیم بین قیاس ابلیس و قیاساتہم بان قیاسہ علیہ اللعنۃ کان مقابلا
للنص الجلی فی الحکم دون الایمان و قیاساتہم عفی اللہ عنہم کانت مقابلۃ للنصوص
الجلیۃ عند اہل اللسان فی التوحید و العقیدہ و الایمان و العیاذ باللہ من
ہذہ القیاسات لکن پوشیدہ مباد بدرستی کہ فرق بسیار است میان
قیاس ابلیس و میان قیاسہای منکرین وحدت با نیکہ قیاس ابلیس
ملعون مقابل نص جلی بود در حکم نہ در ایمان و قیاسات منکرین وحدت

الوالدیة والمولودیة انه غیر الوالد والمولود بل الله سبحانه جامع لجمیع الاضداد فلا
یکون نصاً فی التفرقة وقول خدای سبحانه لم یلد ولم یولد نص است در نفی
والدیت او تعالے مطلقاً ومقصود ازان نفی انحصار او تعالے است در
والدیت بطریق ذکر ملزوم وارادهٔ لازم زیرا که والدیت خدای سبحانه متقضی
انحصار او تعالی است از روی نوع در جن وانسان وحیوان واز روی فرد
در آدم علیه السلام وهمچنین مولودیت او تعالے مقتضی انحصار اوست از روی
نوع در انواع مسکوکه مذکوره واز روی فرد در عیسی علیه السلام بحسب زعم زیرا که مشرکین
میگفتند بدرستیکه خدا همان مسیح پسر مریم است ولیس ولازم نمی آید از
نفی انحصار در والدیت ومولودیت انیکه او تعالے غیر والد وغیر مولود است
بلکه خدای سبحانه جامع است برای همه اضداد پس نخواهد بود آیهٔ
لم یلد ولم یولد نص در تفرقه وغیریت حاصلش انیکه علماء ظواهر لم یلد ولم یولد را
دلیل غیریت وتفرقه فهمیده اند بدینگونه که هرگاه خدای سبحانه والد شد
ونه مولود پس انسان که والد ومولود هر دو میباشد لامحاله متغایر خدای
سبحانه باشد ومطلب حضرت مولانا اینست که مغایرت میان خدای
سبحانه ومیان والد ومولود همچنان مغایرت میان والد ومولود همدیگر

والخلق غیره ومن بحکم اثبات موهوم نفی
نفس در اقم قرینه نیست زیرا نفس اقدم
کما باین طور گفته شود که نیست معبودی بحق
غیر خدا پس عبادت نکنید الا او را وعبادت
نکند خدای را در ان حال کسی او واحد است
مخلوق غیر اوست وقیاس کن بران دیگر
عبارات را والله اعلم

من الاقترانات الوهمیات للخصوص المطلقة

کلما فیما قیاسات معها ستة وهمیات دو همیات دو سوا سات مذکوره اینها
فلا الا الاول وهو الاول والاخر والظاهر والباطن دو هم ما ما ذکرنا
مقابل نصها سه بلکه این دو همیات مذکوره همگی قیاسها
الا الاول وهو الاول والاخر والظاهر والباطن دو هم ما ما ذکرنا
وسوا سے این

آیات از انچه ذکر کردیم از دلایل و قیاس کہ بر خلاف نص جلی باشد مسموع
و مقبول نیست و حجت شرعی نمیتواند شد فتحقق ان ایمان الصوفیۃ قدست
اسرارہم نقد النصوص و ایمان غیرہم خلاف النصوص بالقیاس و الوہم فایمان المفرق
بالعقل الصرف ای القیاس فیکون مخالفا للنصوص پس از تحقیقات سابق ادکر
ثابت و متحقق شد انیکہ ایمان صوفی قدس سرہ مطابق نصوص
و ایمان غیر صوفی بر خلاف نصوص یعنی لقیاس و وہم محض است پس
ایمان تفرقہ کنندہ میان خدای سبحانہ و میان چیزی دیگر صرف بعقل و
قیاس است پس باشد آن ایمان مخالف براے نصوص جلی نعوذ باللہ منہ
و بہذا یندفع ما قیل فی العوام ان ایمان العلماء بالنصوص و ایمان الصوفیۃ
بالفصوص نعم الفصوص موافق للنصوص و از کلام سابق الذکر مندفع شد
انچہ گفتہ شدہ است در عوام الناس کہ ایمان علما موافق بہ نصوص و
ایمان صوفی مطابق بہ فصوص است یعنی فصوص الحکم و غیرہ کلام اکابر صوفیہ
قدست اسرارہم وجہ اندفاع قول مذکور ہمین است کہ مذکور شد کہ
مطابق نصوص حقیقت ایمان صوفیہ است آری فصوص نیز مخالف نصوص
نیست خوشا بحال خلوص صوفیان کہ ایمان شان ہم مطابق نصوص و ہم

آیه از متشابهات باشد علم آن بجز خدا و علماء راسخین بر دیگرے منکشف نمیتواند شد
پس تکلیف بدان تکلیف مالایطاق باشد ولا یکلف اللہ نفسًا الا وسعها پس
کسانیکه ایمان بلا الہ الا اللہ نیاورده اند حجت آنها بر خدا تمام شود و ماخوذ نباشند
و باطل است که حجت کسی بر خدا تمام شود پس واجب آمد بودن کلمه طیبه از آیات
محکمات و الاکابر من العلماء شرقًا و غربًا مطلقًا من المحدثین و المفسرین و الفقهین
و المتکلمین قد اولوا فی المنکور و حرفوا ثانیًا فی المحذوف فانهم وان تلفوه لسانًا
لکنهم بنذوه وراء ظهرها و قلبا من حیث لم یکتسبوا بالتاویل و التحریف
الی احکم اوهامهم و تلقوا بالقبول بالکلمة الباطلة فی الاشراک و هی الخبیثة لا الہ الا غیر اللہ
قلبا من حیث لم یشعروا و حال اینست که اکابر علما از شرق تا غرب همگی چه
محدثین و چه مفسرین و چه فقها و متکلمین تحقیق تاویل کردند در کلمه طیبه اولا در آن
منکور و تحریف کردند ثانیًا در خبر محذوف بدرستی که ایشان اگرچه بپیش آمدند
آن کلمه را از روی زبان لاکن انها اند اختند آنرا پیش پشت خود و ها از روے
قلب بحیثیتی که آگاه نشدند بتاویل و تحریف بسوے چیزے که حکم کرد او وهام آنها
و پیش آمدند بقبول کلمه باطله را در اشراک از روے قلب و آن کلمه خبیثه باشد که
لا الہ الا غیر اللہ است بحیثیتی که آگاه نشدند بر انچه گفتند یعنی از زبان لا الہ الا اللہ



آن که گمراهی وایند او قتل اهل حق است ثانیاً و الی ما قلنا اشار بعض الکبراء
قدس سره و اسرارهم و بسوی ایچه ما گفته ایم اشاره کرده اند بعضی کبار علماء صوفیه یعنی
مولانا جلال الدین رومی قدس سره و اسرارهم در مثنوی معنوی ؎ کرده
تاویل حرف بکر را ؎ خویش را تاویل کن نه ذکر را ؎ فکر تو تاویل کرده ذکر را پس
ذکر را مان و بکر و ان فکر را ؎ بر هوا تاویل قران میکنی ؎ پست و کژ شد از
تو معنی سنی ؎ فالمراد من حرف البکر و الذکر هو لا الٰه الا اللّٰه کما ورد افضل الذکر
لا الٰه الا اللّٰه ؎ ظاهر الفاظشان توحید و شرع ؎ باطن آن همچو دزنان تخم ضرع ؎
فالمصراع الاول اشارة الی عدم التحریف لفظاً و الثانی الی التحریف معنی پس مراد
از حرف بکر و فکر در مثنوی معنوی ان لا الٰه الا اللّٰه است چنانچه وارد شده است
در حدیث که افضل ذکر لا الٰه الا اللّٰه است مولانا میفرمایند که حرف بکر یعنی
قادر و افضل الذکر را از فکر و اوهام خود تاویل کردند و معنی بلند و راست را
پست و کج نمودند چنانچه میفرمایند که ظاهر الفاظشان توحید و شرع یعنی
لا الٰه الا اللّٰه که بظاهر تلفظ میکنند عین توحید و شرع است اما باطن آن
همچو دزنان تخم ضرع است یعنی معنی فاسد و باطل اعتقاد دارند پس مصراع اول
اشاره است بسوی عدم تحریف از روی لفظ که لا الٰه الا اللّٰه میگویند

نیز نجات دسحر و فلسفه ؛ گرچه نشناسند حق المعرفه ؛ لیک کوشیدند تا امکان خود
درگذشتند از همه اقران خود ؛ عشق غیرت کرد در ذرایشان کشد ؛ شد چنین
خورشید زایشان ناپدید ؛ این ابیات محتاج ترجمه نیستند و شرح و بیان آن
منجی که دل میخواهد درین مختصر نمی گنجد واللہ اعلم **الاصل الثالث**
فی دفع التوهمات الفاسدة اصل سیوم از اصل سه گانه مذکوره صدور بیان
دفع توهمات فاسده است که مفرقین را بر زعم غیریت میان خالق و مخلوق مخطور
میشوند واعلم انا نذکر اولا لابنی ما نتوهم انی ارادة الاستحق من المذکور تاویلا او وضعا
عرفیا فی لا الہ الا اللہ و هو امور بدانکه ما ذکر میکنیم نخستین بنی و منشاء توهم
مفرقین در مراد گرفتن مستحق از آله مذکور از روی تاویل یا از روی وضع عرفی
در لا الہ الا اللہ و کیفیت تاویل و معنی وضع عرفی همان است که سابق گذشت
و آن بنی و منشاء توهم امور چند هستند الاول انه لولا التاویل المذکور بعد
تقدیر الموجود یلزم الکذب و بغیر التقدیر یلزم خلاف البداهة فی اول کلام الانبیاء
علیهم السلام امر اول این است که بدرستیکه اگر نکرده شود تاویل الا بمستحق
در کلمه طیبه بعد تقدیر موجود دو در خبر لا لازم می آید کذب مضمون کلمه طیبه و بغیر
تقدیر موجود یعنی اگر در خبر لا موجود مقدر نکنند لازم می آید خلاف بداهت اعتقاد

واین کذب دلیل کہ لازم آمد بسبب آن بزعم آنہا تاویل نکردن آلہ مستحق در
کلمہ طیبہ بودہ است زیرا کہ مطابقت در دلیل و مدلول واجب است و در دلیل کہ
اللہ مطلق واقع شدہ اند پس ضرور است کہ در مدلول نیز اطلاق گرفتہ شود و اطلاق
در مدلول موجب کذب و فساد است لہذا واجب شد بزعم آنہا در مدلول تاویل آلہ
بسوے مستحق حاصل تاویل آنہا اینکہ در دلیل و مدلول نفی معبودیت نیست بلکہ نفی
استحقاق معبودان است پس بعد تاویل کذب دلیل لازم نیامد والثالث
ان قولہ لو کان فیہما آلہۃ الا اللہ لفسدتا بحکم تاویل الاستحقاق اذ الفساد لا یتصور
الا بالتمانع ولا تمانع بین الآلہۃ الممکنۃ وبینہ سبحانہ فلو لا ارادۃ الاستحقاق یلزم
الکذب والامر سیوم اینکہ بدرستی کہ قول خدای سبحانہ لو کان فیہما آلہۃ آہ حکم
میکنند تاویل کردن الہہ بمستحق زیرا کہ لازم کہ فساد است متصور نیست مگر
بہ تمانع و نیست تمانع میان الہہ ممکنہ و میان خدائے سبحانہ پس اگر استحقاق
مراد نباشد لازم آید کذب دلیل چنانکہ گذشت والرابع قولہ سبحانہ لو کان
معہ آلہۃ کما یقولون اذا لابتغوا الی ذی العرش سبیلا اذ الابتغاء ای طلب
سبیلا لا یمکن من الممکن ذی الشعور فضلا عن الآلہۃ الممکنۃ اکثرہم جمادات فیلزم
الکذب ایضا امر چہارم قول خدای سبحانہ است لو کان معہ آلہۃ کما یقولون آنہ زیرا کہ

برآلهة مقيد بالا الله يعني غير الله در دليلي كه الله در آن مقيد آورده شده است
يعني لو كان فيهما آلهة الا الله لفسدتا والجواب عن الثالث ان الفساد معلل
بالتغاير فقط لا بالتمانع فلا يلزم الكذب وجواب از امر سوم از امور يكه بنشاء تاويل
بوده اند اينست كه فساد زمين و آسمان در لوكان فيهما آلهة الا الله لفسدتا معلل
صرف بتغاير نه بتمانع كه سواى در آلهه مستحقه متصور بخود پس لازم نخواهد آمد كذب آيات
مذكوره وعليت تغاير و ابطال عليت تمانع سابقا مفصل گذشت والجواب عن الرابع
ان الافتقار الى ذى العرش سبيلا بعد لزوم كونه تعالى ممكنا على فرض تغايره سبحانه
عن الممكنات يلزم من الجمادات التى نبت اتصافهم باسمات الصفات للتماثل فى
الامكان فلا يلزم الكذب فى نفس الامر وجواب از امر چهارم اينكه افتقار بسوى
صاحب عرش بعد لزوم امكان خداى سبحانه بر تقدير فرض مغايرت خداى سبحانه
از ممكنات لازم ميايد از جماداتى كه ثابت شده است در فرض عقلاء اتصاف
ان جمادات باسمات صفات آلهيه بجهت تماثل آنها بايكديگر در امكان پس لازم
نخواهد آمد كذب دليل مذكور در نفس الامر بلكه صرف در فرض عقل والجواب عن
الخامسة قد ظهر صدور الخلق عن الاله الممكن وهو عيسى عليه السلام بقوله
سبحانه اخلق لكم من الطين كهيئة الطير فانفخ فيه فيكون طيرا باذن الله

واقع گشت وزنده كردن مرده معجزه
عيسى عليه السلام مشهور است وقدرت
كه ظاهر خواهد شد صدور افعال عجيبه از
وزنده كردن دابة الارض ودرق يك كس از
دجال ملعون چنانكه وارد است قصه
كه دجال آدم ممكن است پس مخلوق
خلق ومقهور شده بر دون خلق خود را از

ان الله يسكل الاولى بخشه رد است
تمانع نكردن در آسمانها وزمين دليل
وجود دو حاكم خود با فانفتح التمانع
الله لفسدتا من الكذب نفى الاول
فانه افتقر الى ذى العرش الذى هو فى الاول ارتفع
وتغير الوجود كى تفتح تغير جماد تمانع
كذب آيد در اين دليل

باشے شدہ بودند و ہرگاہ مرتفع شدند توہمات مذکورہ مرتفع شد توہم
کذب کہ در لا الٰہ الا اللہ بود بغیر تاویل و بغیر تقدیر موجود و تسلم ما یلزم من خلاف
البداہۃ لکن خلاف بداہۃ الوہم لا العقل الصافی والالما جاء الانبیاء علیہم السلام
بما نہم علیہم السلام یہ بنون مالوافق الواقع ویخالف الوہم والا یبطل حکمۃ بعثتہم علیہم
الصلوٰۃ والسلام وتسلیم میکنم خلاف بداہت را کہ لازم مے آید در کلمہ طیبہ بسبب
مقدر نکردن موجود در خبر لا لیکن لازم مے آید بداہت وہم نہ خلاف
بداہت عقل صافی والا یعنے اگر مضمون کلمہ طیبہ خلاف عقل کامل بودے
ہر آئینہ نمی آوردند آنرا پیغمبران علیہم السلام زیرا کہ پیغمبران علیہم السلام میرسانند
بامتان خود چیزیرا کہ موافق واقع ومخالف وہم است والا یعنی اگر تبلیغ انبیا
علیہم السلام موافق وہم باشد باطل گردد حکمت ومصلحت بعثت ورسالت
انبیا علیہم السلام چہ ارسال رسولان بنا بر ہدایت وانداز منکرین مے باشد
وچیزیکہ موافق وہم است مناآن ہیچ کس نیست تا احتیاج بارسال رسل باشد
لیکن چونکہ بیشتر احکام الٰہی خلاف وہم اند وعقل مکلفین کہ مغلوب الوہم است
قبول وتسلیم آن نمی کند لہذا انبیا علیہم السلام بالہار معجزات کہ آنہم خلاف وہم است
احکام خلاف وہم را در اذہان امتان خود راسخ مے گردانند یعنے ہرگاہ

فتح خلاف وہم وعادت — از انبیا دیر زند الشمند کہ ترا — احکام آنی کہ آنہا را مخالف وہم و عادت
قوے ہست کہ عقل ناقص بالفطرہ وجود — واقعی ست کہ عقل را مخالف وہم و عادت

بیان سخنے دیگر بالجملہ مندفع التوہمات — المذکورۃ عدم وجود لہم ای مراد الحق
تعالیٰ من لا الٰہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ ماصل — کلام اینکہ مشار الیہا توہمات مذکورہ ناسزای

کلمہ طیبہ ودلائل آن دالا تحتاج بتاویل و
تقدیر نبود وغیر وتکلفات دیگر نمی شاید
واذا فرغنا من دفع التوہمات المذکورۃ
فلنشرع فی دفع التوہمات الفاسدۃ
التی یتشبث بہا بعض الزائغین
ودفع مناقشاتہم وہما مقبول وبالله التوفیق
وہرگاہ فارغ شدیم از دفع توہمات مذکورہ
ذکر کردہ شد پس پایہ شروع کنیم در دفع

مرکلمہ توحید او کامل کردن تقریب یعنی راندن دلایل بر وفق مدعا
بشرح وبیانیکہ زیادت بران متصور نیست پس بدانکہ ہریکے از کتاب
وسنت یعنے قران وحدیث ضرور است اینکہ باشد موافق مرکلمہ توحید را
البتہ وہرگز مخالف آن نباشد در افادہ معنی مقصود وہر آیت وحدیثی کہ از
فروع کلمہ طیبہ کہ در وہم مخالف اصل خود باشد تاویل کردہ شدہ است بسوے
اصل تاویل صحیح از عقل کامل فالتغایر الصریح فی الکتاب المجید افغیر اللہ تامرونی
اعبد ایتہا الجاہلون یاول الی افغیر اللہ زعما تامرونی اعبد ایہا الجاہلون پس
تغایر صریح کہ در کتاب مجید متوہم است ازان جملہ یکے این آیہ است کہ ترجمہ اش
اینست کہ آیا پس غیر خدارا امر می کنید مرا کہ عبادت کنم آے جاہلان یعنی
مرا میگویید کہ عبادت کنم غیر خدارا اے جاہلان این قول ماول است بسوے
اینکہ افغیر اللہ زعما یعنے آیا پس عبادت کنیم اصنامی راکہ غیر خدا است در زعم
شما امر میکنید مرا ای قوم نادان وتمس علیہ افغیر اللہ ابغی ربا افغیر اللہ اتخذ ولیا
وتمس علیہ کلمہ بین دونی وبین اللہ ومن دون اللہ ومن دونہ الواردۃ فی جمیع الکتاب
والاای وان لم یکن ہذا التاویل مرادا لہ سبحانہ یلزم التنافی بین ہذا التغایر
الصریح وبین کلمۃ التوحید وہذا خلف وقیاس کن بر آیت سابق آیہ بعد آیہ

۱۴۵

قرآنی مفہوم میگردد و لفظی دران بمعنی غیریت و تفرقہ نیست از انجملہ یکے آیہ اللہ
خالق کل شئی کہ ترجمہ اش این است کہ خدا آفرینندہ ہر شے است و چہ مفہوم شدن
تغائر اینست کہ فہمیدہ مے شود از ان اینکہ ہر مخلوق غیر خالق خود است
در وجود و فہم مغائرت وجود خالق از وجود مخلوق بنا بر قیاس است بر وجود بانی
و بنا و نجار معمار و عمارت پس اینچنین تغائر مدفوع مے شود اولاً بدینطور کہ این
توہم مغائرت معارض است بہ تماثل یعنے چنانکہ قیاس مذکور میخواہد تفارق
وجودے را میان خدائے سبحانہ و میان مخلوق آن ہمچنان میخواہد
تماثل نوعے را میان خالق و مخلوق یعنے در جسم یا در امکان خاص
پس چنانکہ جواب شما برائے نفی تماثل لیس کمثلہ شئی ست ہمچنان جواب
ما برائے نفی تغائر لا الہ الا اللہ و امثال آن است یعنے لا الہ غیر کہ خلاصہ
وجہ اندفاع تغائر اینکہ قیاس خالق و مخلوق بر بانے و بنا بر قیاس مع
الفارق است زیرا کہ میان بانی و بنا و چنانکہ تغائر وجودی است
ہمچنان مماثلت جسمی نیز میان انہا موجود است و حال آنکہ مماثلت
بدلیل لیس کمثلہ شئی در واقع مفقود است پس قیاسے کہ مستلزم
وجود چیزے گردد کہ نفے آن چیز بدلیل قرآنی کردہ شدہ است

کلامے است ظاہر المعنے مسوق در معنی خالقیۃ او تعالے برائے ہر چیز
ونیست این قول مسوق در ہر دو احتمال اول خفی المعنے نیز چہ جائے
اینکہ باشد ظاہر المعنے یا نص دران ہر دو و این سخن ظاہر است
در روشن وقس علے ما ذکرنا فے دفع التغائر قولنا محمد عبدہ ورسولہ فانہ
ایضاً لک یقتضی للماثلۃ بینہما فکما انہ انتفی التماثل انتفی التغائر
وہدہد رسول سلیمان علیہ السلام کان مماثلاً لہ فے نوع الجسم وقیاس کن
ہر چیزیکہ ذکر کردیم در دفع تغائر قول ما را کہ محمد عبدہ ورسولہ است
زیرا کہ این قول نیز چنانکہ موہم تغائر است ہمچنان مقتضی
مماثلت است میان عبد ومولے ورسول ومرسل پس چنانکہ
منتفی شدہ است تماثل بدلیل مذکور صدر ہمچنان منتفی شدہ است
تغائر نیز بدلیل سابق الذکر اگر گوئے کہ مماثلت میان مرسل ورسول
در صورت تغائر ضرور نیست چنانچہ ہدہد رسول سلیمان علیہ السلام
مماثل بآنحضرت بود گوئیم ہدہد رسول سلیمان علیہ السلام کہ موافق زعم معترضین
غیر سلیمان در وجود است ہم مماثل او است در نوع جسم وقس ہذا القول
فی السوق وعدہ علے ذکرنا وقیاس کن برین قول محمد عبدہ ورسولہ را در سوق

نیست مسوق در معنے غیریت یا عینیت میان خاتم و مختوم علیہ و میان لاعن و
ملعون پس غیریت مفہوم نمی شود از اقوال مذکورہ مگر بقیاس و ہمی کہ باطل است و
بالجملہ ان کل نقل یفہم منہ التغایر وہما فہو مسوق فی معنی من المعانی غیر التغایر فلا یکون
ذلک النقل خفیا فی التغایر فضلا عن ان یکون ظاہرا فیہ او نصا و حاصل کلام انیکہ
بر قول منقول کہ مفہوم مے شود ازان تغایر از روی وہم پس ان قول مسوق
است در معنی از معنیہای کہ ورا تغایر اند پس نخواہد بود ان قول منقول خفی الخ یعنی
نیز در تغایر چہ جاے آنکہ باشد ظاہر یا نص در تغایر و حاصل ہذہ الجملۃ ان کل معنی
مسوق فیہ النقل المذکور ہو لیس بالتغایر و کل ما ہو التغایر فلم یسق فیہ النقل
المذکور فاللازم اے التغایر وہما لیس بمحال حتے یرد علینا الزاما و المحال اے
التغایر نصا او ظاہرا او خفیا فلیس بلازم منہ و لب لباب کلام مذکور انیکہ
ہر معنی کہ سوق کردہ شدہ است دران منقول مذکور نیست آن معنی
مسوق فیہ تغایر و ہر انچہ تغایر است سوق کردہ نشدہ است دران
نقل مذکور پس انچہ لازم مے آید یعنے تغایر وہمی نیست محال تا کہ
وارد شود آن محال ہر ما از روے الزام و انچہ محال است یعنے
تغایر مثبت نص یا بظاہر یا بخفے المعنے پس لازم نے آید چیزی ازان

نیز برین قیاس باید کرد دیرا سے رفع قباحت اضافۃ الشی الی نفسہ
تغائر اعتبارے کفایت میکند واعلم ان حصول الایمان بالعینیۃ والتوحید
فی قلوب اکثر العباد کولوج الجمل فی سم الخیاط اذ قلوبہم ضیقۃ لایسع الجمع والعینیۃ
لکونہ خلاف الوہم وہو سلطان القوے فثبت ان الایمان الموصوف
لیس فی وسع الاکثر وقد قال اللہ تعالے لایکلف اللہ نفسا الا وسعہا
فاراد سبحانہ ان یحصل لہم الایمان بالعینیۃ ویصیر حصولہ فیہا کولوج الخیط فی
سم الخیاط فضم الجزء الثانی وہو محمد رسول اللہ بالجزء الاول وہو لا الہ
الا اللہ وبدان بدرستیکہ حاصل شدن ایمان واذعان وحدت وجود
وتوحید در دلہاے بیشترے از بندگان دشوار ومشکل است ہمچنانچہ
درآمدن شتر در سوراخ سوزن زیرا کہ دلہاے ایشان چنان تنگ ہستند
کہ گنجایش جمع وعینیت یعنے وحدت وجود ندارند بجہت بودن توحید
خلاف قوت واہمہ کہ بادشاہ دیگر قوت ہاست پس ثابت شد
اینمعنی کہ ایمان بہ وحدت وجود نیست در طاقت اکثر بندگان و
حال آنکہ خداے تعالے فرمودہ است کہ تکلیف نمیدہد خدا ہیچ
نفس را مگر بقدر وسعت وطاقت نفس پس تکلیف بایمان توحید تکلیف

پنجگانه بانگ بلند نواخته شود و سامعانش را بلطفے که از سامعه قاصره
درک شان در پرده علم بکنهوا مخفی است نواخته حلقه بگوش آن صاحب
نوبت ساخته شود فان آمنوا بالجزء الاخیر ولو علی التفرقة فقد آمنوا بالجمع
المقصود الاصلی بالجزء الاول ایضاً اذ الایمان بالجزء اثنائی متضمن وملتزم
وکفیل للایمان المقصود بالجزء الاول پس اگر ایمان آورند بندگان بجزء
اخیر یعنے محمد رسول اللہ واگرچہ بر وجہ غیریت وتفرقہ باشد پس تحقیق ایمان
آوردہ باشند بندگان بعینیت وتوحید کہ مقصد اصلی است از جزء اول
کہ لا الہ الا اللہ است زیرا کہ ایمان بجزء ثانی متضمن ومستلزم وضامن
است برائے ایمانے کہ مقصود از جزء اول فانہ اذا آمن احد بالجزء الاخیر
ولو علی التفرقة فقد صدقہ صلے اللہ علیہ وسلم فیما اتی بہ من عند اللہ تعالے
ومن جملہ ما اتی بہ من عندہ سبحانہ الایمان بالجمع فقد صدقہ تضمناً والتزاماً
من حیث لا یحتسب بایمانہ بالجمع والوحدة وایمان بمحمد رسول اللہ متضمن
ایمان بلا الہ الا اللہ بدین جہت است کہ بدرستی کہ ہر گاہ ایمان آورد
احدے بجزء اخیر یعنے محمد رسول اللہ اگرچہ ایمانش بر سبیل تفرقہ باشد
یعنی محمد را رسول وغیر خدائے سبحانہ پنداشت پس تحقیق تصدیق

وجود نسبت شرک بعوام عباد نیز لازم نیاید باخص الخواص چہ رسد زیرا کہ توحید
ضمنی بہ برکت ایمان جزء ثانی یعنے محمد رسول اللہ بخواص و عوام اہل اسلام
حاصل است وقد اکتفی اللہ سبحانہ من الابلہ الایمان بالجمع بہذا
القدر من الایمان التضمنی المجازی غیر المعلوم لہ کرما وتفضلا بعدم وسہم الایمان
المطابق الحقیقی بالمفاد من الجزء الاول لکونہ خلاف الوہم وحکمتہ انہ
لو لم یدرک الکل وہو الحقیقی لا یترک الکل وہو المجازی الغیر المعلوم
وتحقیق اکتفا کردہ است خدائے سبحانہ از نادان ایمان و وحدت وجود
را بانقدر یعنے ایمان تضمنی مجازی کہ بابلہ مذکور معلوم نباشد از راہ کرم
وتفضل و ترحم و وجہ اکتفا طاقت نداشتن ابلہ مذکور ایمان
مطابق حقیقی را بمراد لا الہ الا اللہ بسبب بودن آن خلاف وہم و
مضرت و اکتفائے ایمان اجمالے برائے ابلہان اینست کہ اگر
دریافتہ نشود کل ایمان کہ آن حقیقے و تفصیلے است ترک نکردہ شود
بالکلیہ بل اکتفا کردہ شود بقدر اجمالے کہ آن ایمان مجازی و غیر
معلوم است تفصیل آن والدلیل صریحا علی الاکتفاء المذکور ائے
التضمنی والالتزامے الحاصل بالجزء الاخیر ما جاء فی روایۃ مسلم قال کانت

پس معلوم شد از روایت مذکور اینکه پیغمبر خدا اکتفا کرد بتصدیق تضمنی و التزامی
بمراد جزء اول کلمه طیبه که حاصل شده بود تصدیق تضمنی مذکور بقبول کنیز که انت
رسول الله است و قبل صلعم ایمانها و لم ینکفت ای ظاهر قولها الله فی السماء
مع ان قولها فی السماء محل بالعینیة المفهومة من لا الہ الا الله فانه صلعم کان
رحمة للعالمین و حریصا علی ایمان الامة بقوله تعالی ما کان اکثرهم و لو حرصت
بمومنین فوفق صلعم قولها فی السماء بقوله تعالی فی السماء آله و فی الارض آله
و قبول کرد آنحضرت ایمان آن کنیز را و التفات نکرد بسوی ظاهر قول کنیز که
الله فی السماء بود با وجود آنکه قولش فی السماء مخل بود بعینیتی را که مفهوم
میشود از لا الہ الا الله و وجه قبول این است که آنحضرت صلعم بود رحمت
برای عالمیان و حریص بود بر ایمان امت بدلیل قول خدای تعالی که نیستند
اکثر اقوام مومنان اگرچه تو حریص هستی به ایمان های آنها پس توفیق
داد و موافق کرد قول کنیز را که فی السماء است با قول خدای تعالی
که هست در آسمان آله و در زمین است الہ یعنی همه جا است خاتمه
و فیها ثمرات الثمرة الاولی فان قلت هل یجوز اظهار الوحدة عند العوام
مع انهم لا یفهمونها کما هو حقها و یسالون و یتیسر کون الاحکام من الصلوة و الصوم

اظهار وحدت وجود پیش عوام و ابطال دلایل عدم جواز سوال اگر کسی آیا جایز است یا نه کردن وحدت وجود نزد عوام یا وجود اینکه عوام نمی فهمند حقیقت وحدت را بخلاف آنست و تمثال میکنند و رنگ میدهند عامه را و روزه و غیره احکام را بامثال اینکه هر گاه عابد عین معبود باشد پس ترک عبادت چه حال دارد

متعلق بوحدت وجود و وجود در آن چند ثمره است ثمره اولی در بیان جواز

این خاتمه است در بیان قوائد متفرقه

فوفق یجری الی الضلال و الاضلال

الی التفصیل و یتحقق فی امثال هذه المسائل

آخره و معلوم شد از ان التفتیش و

و رد او ذکر القدر فاسکوا الله

الالحاد و باحة الشر و رد او نفاد و

فهرست

بالتهدیدات والحاق العار علی المنکر بالقتل والاسر واباحة النساء
فی الدنیا وخلود العذاب فی الآخرة جواب گوییم پاکی ہست خدایرا
ایا شما دانا تر ہستید یا خدا ازیرا کہ خدائے سبحانہ اظہار کرد توحید را
بر اہل زبان یعنے عرب والیشان دریافتند وفہمیدند آنرا بدلیل
قول خدائے تعالے حکایۃً از انہا کہ ترجمہ اش لیست آیا گردانید
محمدؐ ہمہ معبودان را آلہ واحد یعنے عین خدا و پاک نکرد این وہم
را یعنے نہ اندیشید خدا از نیکہ عبادت ما ترک عبادت خواہند کرد و احکام
مرا قبول نخواہند نمود و دلیل پاک نکردن اینست کہ تحقیق پرانگیخت
ہمہ انبیا علیہم السلام را باکلمہ توحید یعنی امر کرد باظہار کلمۂ توحید
پس بتحقیق اظہار کرد خدای سبحانہ توحید را و شہرت داد آنرا باظہار
معجزات انبیا و استدلال کرد بدان بدلایل متعددہ و پر کرد کتاب خود را
بدالاحق کردن عار و ننگ بر منکر توحید و تہدید منکران بقتل و گرفتاری
و مباح کردن صحبت زنان منکرین در دنیا و دوام عذاب در آخرت
تا اینکہ فرمود پیغمبر خدا امرت ان اقاتل الناس حتی یقولوا لا الہ الا اللہ
و ہمچنین مقولہ ہمہ پیغمبران بودہ است علیہم السلام بخلاف ما امر فیہ بالاسلام

۱۵۴

قال لا الٰہ الا اللہ واستدل علیہ بلو کان فیہما آلہۃ الا اللہ لفسدتا وغیرہا من الادلۃ
المذکورۃ فانظر نظر التامل والانصاف ان ہذا التوحید مما ہو من الاول او
الثانی وایضا تدل علی ارادۃ افشائہ جہرا الاذان فی الاوقات الخمسۃ وقاعدہ
کلیہ در معرفت سری کہ واجب است پنہان داشتن آن وجہری کہ واجب است
اعلان واظہار آن آنست کہ امر کتمانی ذکر کردہ میشود بغیر آوردن دلیل
بر آن ہمچو مسئلہ قدر چنانکہ فرمود ہرگاہ ذکر کردہ شود قدر یعنی مسئلہ جبر وقدر
پس بند کنید زبان را ودیگر فرمود ہرگاہ ذکر کردہ شوند اصحاب ما یعنی قسمہ
منازعت اصحاب ما بایکدیگر پس بند کنید زبان را واما امر ثانی یعنی جہری
ذکر کردہ میشود وآوردہ میشود دلیل بر آن ہمچو مسئلہ توحید چنانکہ فرمود او
تعالے لیست معبودی مگر خدا ودلیل آورد بر آن بلو کان فیہما آلہۃ وغیرہ
ودلائل کہ در قرآن مجید مذکور اند پس ببین بدیدہ تامل وانصاف انیکہ توحید
از کدام قسم است ایا سری است یا جہری ونیز دلالت میکند بر جہری
بودن آن باواز بلند گفتن اذان وداد اوقات پنجگانہ بنماز یعنی عینیت
اگر واجب الکتمان بودے در اذان با اوقات پنجگانہ بنماز اشہد ان
لا الٰہ الا اللہ باواز بلند گفتہ نشدی زیرا کہ زبان دانان عرب معنی عینیت

کردیم وچه نسبت جنون در قول خدای سبحانه وحمل کرد آنکس اظهار معجزه را
بر سحر و جادوگری یعنی کسیکه موفق بفهم توحید نشده ست حمل میکند گوینده توحیدرا
بر دیوانگی و کشف و کرامت آنرا بر استدراج چنانکه حمل کردند مشرکین دعوی پیغمبر
صلعم را که قابل توحید بودند بر جنون و اظهار معجزه را بر سحر و جادوگری و حمل کردند اکابر
علما آیاتی را که دلالت میکنند بر جمع و وحدت وجود بر تاویل یعنی تاویل کردند آیات
مذکوره را بجهت القا نکردن خدای سبحانه حقیقت وحدت را در دلهای ایشان و
حمل کردند اکابر علما اظهار معجزات را بر حقیقت آن بجهت القا کردن خدا سبحانه
حقیقت معجزات را در دلهای اکابر پس فرق میان مشرکین و منکرین توحید همین قدر
ظاهر شد که مشرکین القا نکرده شده ست حقیقت توحید و معجزات هرود در دلهای آنها
و منکرین القا کرده شده ست صرف حقیقت معجزات در قلوب آنها نه حقیقت توحید

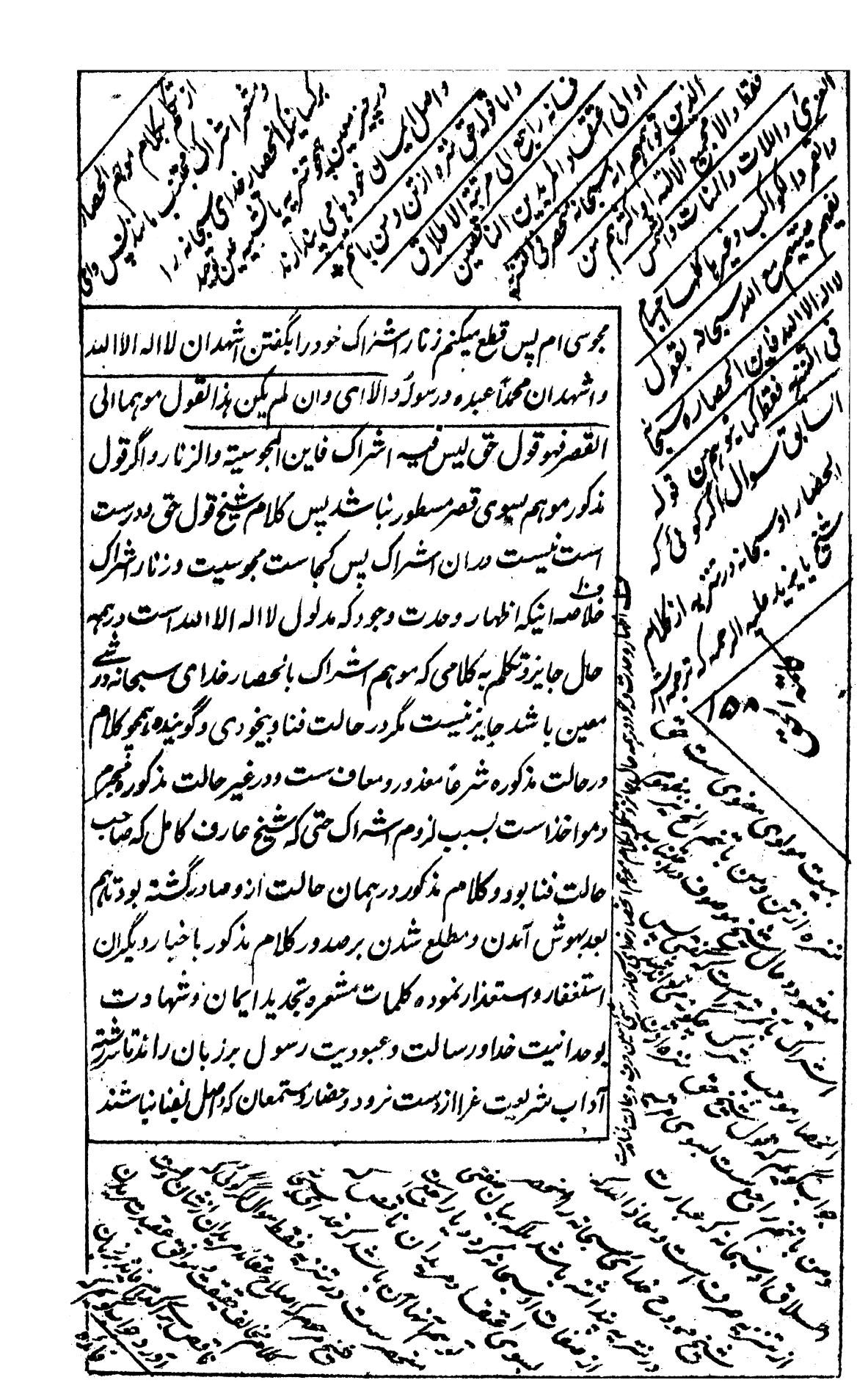
فعدم جواز اظهار الجمع عند العوام لخوف ترک الاحکام لیس له اصل من الکتاب
والسنة کما ان التفرقة کذلک پس جائز نبودن اظهار وحدت وجود پیش
مردم عوام بخوف ترک کردن احکام شرع نیست بر آن اصلی و
دلیلی از کتاب مجید و حدیث شریف چنانکه تفرقه هم چنان است یعنی شریعت
تفرقه نیست دلیلی و اصلی از کتاب و سنت که نص باشد بر تفرقه و تبعایر

یعنی والذی نفس محمد بیده تالبط علی الله چنانکه گذشت سابقاً
پستر استشهاد کرد بر دعوی توحید بقول خدای سبحانه که هو الاول و الاخر
است و ظاهر کرد توحید را ثانیاً بدلائلی که در کتاب مجید مذکور اند مثل لو کان
فیهما الهة آه و دیگر اولة فبطل ان انکشاف مسئلة التوحید ابتداءً لم یکن بالدلائل
بل بمحض الموهبة و المعرفة و انتهاءً ایضاً لیس بالتحصیل و الکسب بل یحال علی
ورود الحالات پس بعد تحقیق مذکور باطل شد اینکه گفته اند که بدرستی که
منکشف و معلوم شدن مسئلهٔ وحدة وجود در زمان سابق نبوده است
بدلائل بلکه منکشف می شد بصرف بخشش آلهی و حصول عرفان در زمان
لاحق نیز انکشاف مسئلهٔ توحید تحصیل و کسب نیست بل حواله کرده می شود
حصول آن برورود حالات که عارفان حق را می باشد و ما یتوهم من
انه لا یجوز الاظهار ما لم یصل الی مرتبة الفناء و علامته آن یصور نفسه
کیف یشاء مثلاً ان یصور نفسه بصورة النخزیر و یاکل العذرة تم یصیر کما هو
علی حالته السابقة من الصورة الانسانیة و من انه ینبغی ان یکون الموحد
فی الباطن مثل المنصور و فی الظاهر مثل ابی حنیفه و مثل هذا مما هو من امثالها کثیر
فی العوام فهی اقوال مخترعة و اوهام فاسدة منشاءها عدم الوصول الی مراد

۱۵۶

بسبیل تنزل و تسلیم بیان فرموده اند یعنی اگر فرض کرده شود که بر عدم
جواز اظهار توحید اجماع است شده است تا هم همچو اجماع که بر تفاسیر فرضاً
شده است حجت نمیتواند شد والا در حقیقت اجماعی که در فن اصول
از ادله اربعه محسوب و مشهور است نه بر تفرقه است و نه بر عدم جواز
زیرا که شرط اجماع مذکور دو چیز است یکی آنکه شی مجمع علیه امر شرعی باشد
دوم آنکه اتفاق اهل حل و عقد یعنی مجتهدین بران امر در زمان واحد یا
ازمنه متقاربه شده باشد و تفاسیر که خلاف منطوق کلمه طیبه و موافق
مدلول کلمه خبیثه است نه امر مشروع است و نه گاهی اتفاق مجتهدین بر ثبوت
تفاسیر مذکوره در زمان واحد یا ازمنه متقاربه بعمل آمده و همچنان عدم
جواز اظهار وحدت امر لیست که نه شارع بدان حکم فرموده و نه گاهی
اجماع اهل حل و عقد بران منعقد گردیده و هر که دعوی کند بر نهست
که سند بیارد نعم الموقوف علی الحالة هو صدور کلام فیه ایهام حصره
سبحانه فی شخص واحد کما یفهم من کلام الشیخ ابی یزید البسطامی سبحانی
ما اعظم شانی ولا الٰه الا انا فاعبدونی فی الحالة فانه موهم بقصره سبحانه
فی نفسه و کون غیره قدس سره من الحاضرین عباده آرے انچه

مجوسی ام پس قطع میکنم زنار اشراک خود را بگفتن اشهدان لااله الاالله
واشهدان محمداً عبده ورسوله والاای وان لم یکن هذا القول موهما الی
القصر فهو قول حق لیس فیه اشراک فاین المجوسیة والزنار واگر قول
مذکور موهم سوی قصر مسطور نباشد پس کلام شیخ قول حق ودرست
است نیست دران اشراک پس کجاست مجوسیت وزنار اشراک
خلاصه اینکه اظهار وحدت وجود که مدلول لااله الاالله است درهیچ
حال جایز وتکلم به کلامی که موهم اشراک بانحصار خدای سبحانه در شیء
معین باشد جایز نیست مگر در حالت فنا وبیخودی وگوینده همچو کلام
در حالت مذکوره شرعاً معذور ومعاف ست ودر غیر حالت مذکوره مجرم
ومواخذ است بسبب لزوم اشراک حتی که شیخ عارف کامل که صاحب
حالت فنا بود وکلام مذکور در همان حالت از وصادر گشته بود تاهم
بعد بهوش آمدن ومطلع شدن برصدور کلام مذکور باخبار دیگران
استغفار واستعذار نموده کلمات مشعره بتجدید ایمان وشهادت
بوحدانیت خدا ورسالت وعبودیت رسول برزبان راند تا سرشته
آداب شریعت غرا از دست نرود وحضار مستمعان که اهل لفنا نباشند



فایده کلام شیخ ممدوح آن بود که موافق عقیده شان خود تکلم شده
تا ازاله وهم ناقصان بالکلیه سازد و ازاله مذکور متصور نیست
مگر بهمین طوریکه اول متوهمین را بر اعتقاد شان مصلحة گذاشته
رخصت قتل خود داد و هرگاه آنها شیخ را در حالت فنا با جازت
شیخ و زعم حقیت عقیده خود حربه ها زدند اکثری از انها مجروح
و بعضی مقتول گشتند آنزمان نجوبی فهمیدند بل بچشم دیدند که گوینده
کلام کیست و حقیقت واقعیه آن چیست پس از اعتقاد باطله خود
برگردیده بانچه مراد و ارشاد مرشد برحق بود فایز شدند و الله اعلم بالصواب
و اگر قول مذکور راجع بسوی تاویل مسطور نگفته شود لازم آید بودن
کلام مذکور بر خلاف حقیقت زیرا که تمامی یا اکثر آلهه از لات و عزی و
منات و شمس و قمر و دیگر کواکب و غیر آن اجسام اند و مفهوم میشود و بینیت
آنها با خدای سبحانه بدلیل لا اله الا الله پس کجاست انحصار خدای سبحانه
و تنزیه فقط در واقع پس نیست انحصار مگر در توهم متوهمین چنانکه متوهم
میشد انحصار خدای سبحانه در شخص و احداز قول سابق شیخ یعنی لیس فی
جبتی الا الله و علی ما قلنا یدل المصراع الثانی چون چنین گوییم پیاید شیخ

فان هذا لا اصطلاح اهل الحق
ایضا ناظر الی اعتقاد هم لا الی الحقیقة
لان مذهب اهل الحق
دون الغیر و لا الی الشریعة
و هل الشریعة
الذی یجیز
ایضا از

فایده کلام شیخ ممدوح آن بود که موافق عقیده شان خود تکلم شده
تا ازاله وهم ناقصان بالکلیه سازد و ازاله مذکور متصور نیست
مگر بهمین طوریکه اول متوهمین را بر اعتقاد شان مصلحة گذاشته
رخصت قتل خود داد و هرگاه آنها شیخ را در حالت فنا با جازت
شیخ و زعم حقیت عقیده خود حربه ها زدند اکثری از انها مجروح
و بعضی مقتول گشتند آنزمان نجوبی فهمیدند بل بچشم دیدند که گوینده
کلام کیست و حقیقت واقعیه آن چیست پس از اعتقاد باطله خود
برگردیده بانچه مراد و ارشاد مرشد برحق بود فایز شدند و الله اعلم بالصواب
و اگر قول مذکور راجع بسوی تاویل مسطور نگفته شود لازم آید بودن
کلام مذکور بر خلاف حقیقت زیرا که تمامی یا اکثر آلهه از لات و عزی و
منات و شمس و قمر و دیگر کواکب و غیر آن اجسام اند و مفهوم میشود و بینیت
آنها با خدای سبحانه بدلیل لا اله الا الله پس کجاست انحصار خدای سبحانه
و تنزیه فقط در واقع پس نیست انحصار مگر در توهم متوهمین چنانکه متوهم
میشد انحصار خدای سبحانه در شخص و احداز قول سابق شیخ یعنی لیس فی
جبتی الا الله و علی ما قلنا یدل المصراع الثانی چون چنین گوییم پیاید شیخ

فان هذا لا اصطلاح اهل الحق
ایضا ناظر الی اعتقاد هم لا الی الحقیقة
لان مذهب اهل الحق
دون الغیر و لا الی الشریعة
و هل الشریعة
الذی یجیز
ایضا از

۱۵۹

خلاف شرع است و با تحقیق
لزام ابطال قرار علی الله سبحانه
در رسول اولا و سد لباب
فتح لباب التقصان تا یلزم
الاظهار عند العوام فایده جلیله
لان سهم من لم یقبل سلیم او سامع
السمع و هو شهید فیصیر الی ما لم یقبل
بالاظهار خاصا یل اخص الخ ما لم یقبل
و هذا اظهار خاصا یل اخص الخ ما لم یقبل
ما قال رسول الله ﷺ و الله لان یهد
ان یکون لک هم احمر نعم متحقق
علیه و فاعل کلام اینم و شرح
دون بهم ۱۲ از اظهار و علت وجود
بانکه خلاف شرع است افترای است
اعتذار رسول او اولا بستن دروازه
کمال و گشادن در

نقصان است ثانیاً زیرا که مدار اظهار آن بیشتر عوام فایده بزرگ
ست چیرا که بعض از عوام کسی باشد که مرا و راست قلب سلیم
نا فرانهد گوش را در حالیکه او حاضر باشند بدل در استماع کلمه حق
پس انشاء الله تعالی خواهد گشت عامی مذکور خاص بلکه اخص
بسبب ظاهر کردن مظهر مسئله وحدت وجود در پیش او وخواهد رسید
اظهار کننده وحدت بشرطیکه مخلص در نیت باشد بسوی مرتبه که فرموده
است رسول خدا که ترجمه اش اینست پس قسم بخدا است که هر آئینه
هدایت کردن خدای سبحانه شخصی واحد را بدست تو بهتر است برای تو
از ینکه باشد مر ترا شتران سرخ و این حدیث متفق علیه است
و بودن شتران سرخ در عرب بملک کسی کنایه از فخر و عظمت و جاه
آنکس می باشد نعم لو لم یظهر لغلبة الخوف علی نفسه لم یکن عاصیا
لعدم وجوب التبلیغ علیه الا بعد السوال و الطلب لقوله علیه السلام
لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام اذ الغلبة للجهلة السفهاء من الدین لم یطلعوا
علی امر التوحید پس افتار بعدم جواز اظهار وحدت افترائیست مورد اظهار ش
فائده بزرگ حاصل پس اظهار ش جایز بلکه مرجح بر عدم اظهار ست

ظ سوال متضمن عدم اظهار و عدم الوجود من السلف

الی الجنون واما ثانیا فلانهم قد علموا انهم لو اظهروا لم یفهم العوام لا لعلة وجوب
الاخفا بل بعدم فهم العوام او لخوف الضرر الی الظهر کما فی المنصور قدس
سره جواب گوییم بدو وجه اول اینکه سلامت نداریم اخفای وحدت
وجود را از سلف صالح زیرا که ذوالنون مصری علیه الرحمه بود شاگرد مالک
بن انس که صاحب مذهب از مذاهب اربعه ست پس بود بلاشبهه
از سلف صالح و بتحقیق ظاهر کرد ذوالنون علیه الرحمه وحدت وجود را و
انکار کردند عوام بران و نسبت کردند او را بسوی جنون پس کجا ماند اتفاق
سلف بر اخفا وجه دوم بعد تسلیم و فرض اخفا از سلف آنکه بدرستیکه
صالحان سلف دانستند که اگر ظاهر کنند وحدت را نخواهند فهمید عوام
آنرا چنانکه حق فهمیدن ست لهذا سکوت کردند نه برای واجب بودن
اخفا بل بجهت عدم فهم عوام یا بخوف ضرری بسوی ظاهر کننده چنانکه
واقع شد در قصهٔ منصور قدس سره و یوافق ما قلنا قول مولانا قدس
سره و موافق گفتهٔ ماست قول مولانا جلال الدین رومی قدس سره مثنوی
در نیاید حال نیستی هیچ خام ۔ پس سخن کوتاه باید والسلام

الشعرة الثانیة

وظهر بما سبق من التحقیقات من انحصار الاشراک فی زعم الغیریة صدق قوله

کیجعلون له انداداً و آیعنی استفهام انکاری یعنی آیا قول خدای تعالی کاذب باشد
پس ضرور شد از بیان وجه صدق قول مذکور و آن وجه اینست که جعل دو نوع است
یکی بسیط که اکتفا بیک مفعول کند همچو قول خدای سبحانه که ترجمه اش اینست
و گردانید خدا یعنی آفرید خدا تاریکی و روشنی را و دوم مرکب که مقتضی دو مفعول باشد
و آن نیز بر دو گونه است یکی جعل خارجی که اثر فاعل بمفعول در خارج واقع گردد
همچو قول خدای سبحانه که ترجمه اش اینست و گردانید آفتاب را ضیا و ماه را نور و دوم
جعل ذهنی که اثر فاعل بمفعول در ذهن واقع شود نه در خارج همچو یجعلون له انداداً
و جعل ذهنی در آیه بدینوجه است که مشرکان زعم کردند آنرا غیر خدا پس گویا که
آنها گردانیدند شی واحد را دو شی در ذهن خود یعنی گردانیدند حق واحد را
غیر واحد یعنی آنین گردانیدند در وجود مثل شخص احول یعنی در ذهن پس بدرستیکه شخص
احول میگرداند یعنی میبیند یک قمر را مثلاً دو قمر پس تحقیق گردانید احول برای
قمر واحد هندی یعنی مثلی پس همچنان مشرکان میگردانند برای خدای سبحانه
مثلها در وجود یعنی زعم میکنند اینکه الهه غیر خدا هستند در وجود با وصف آنکه
آلهه در نفس الامر عین او سبحانه هستند پس باعتبار جعل ذهنی صادق آید یجعلون
له انداداً و قس علیه باقی قول له سبحانه اجعل الآلهة الهاً واحداً الخ فمعناه موافقاً

یا آلہ میں خدای سبحانہ است یعنے تعدد و تکثر آنسا بجز دہم در حقیقت
نیست ، این البتہ ان واذعان موافق ست نفس الامر را
اگرچہ دہم مشرکان وغیرہ متوہمان آنرا عجیب پندارد الثمرۃ الثالثۃ
اعلم ان ما یتوہم ان التاویل فی المنکور و تقدیر الموجود امر مجمع علیہ
وقد ورد لا تجتمع امتی علی الضلالۃ وعلیکم بالسواد الاعظم فمدفوع بانہ
لابد للاجماع من امرین الاول کون الامر المجمع علیہ امرا شرعیا
والثانی اتفاق اہل الحل والعقد علیہ فی عصر واحد او ازمنۃ متقاربۃ اما
الامر الاول فقد عرفت ان التاویل خلاف الحکم فیکون خلاف
امر شرعی و تقدیر الموجود ایضا لیس بامر شرعی اذ الکتاب المجید
یکذبہ والا لورد لو کان معہ الہ لما خرجنا واما الامر الثانی فلم یثبت ایضا
اذ لم یتفقوا علی التاویل والتقدیر فی عصر واحد او ازمنۃ متقاربۃ تنبیہ سوم در
بیان اینمعنی کہ تاویل الہ مستحق و تقدیر موجود در خبر لا امر مجمع علیہ
نیست و در ذکر دلائل بر دفع توہم اجماع بدانکہ آنچہ توہم کردہ
میشود کہ تاویل در آلہ منکور بمستحق در لا الہ الا اللہ و مقدر کردن موجود
بجای خبر لا در ان امر لیست کہ اجماع کردہ شدہ است بر آن

تنبیہ

تقدیر موجود در لا الہ الا اللہ موافق کتاب
پس در دلیل آن بجای لو کان
فیہا آلہۃ الا اللہ فقد تا عبارت او کان
موجود الا اللہ لما خربتا و ارد شدہ ای و وجود آن
مفصل و مشروح در تفسیر او لا ایہم
سابق گذشت و اما ایہ دوم پس ایہم
ثابت نیست زیرا کہ گاہی متعلق
و تقدیر موجود در آن اہل حل عقد تاویل
شدہ و گاہی متعلق تقدیر تاویل
متقاربہ و ایضا ان اہل الحل والعقد فاذا
آمنوا بانہ الا الہ غیر اللہ و کیف یعارض
اہل الحل والعقد فاعل

فی اہل الحل والعقد ہم الصوفیۃ من الموحدین لا العلماء المغرورون

الحل والعقد هم الصوفية من الموحدين قدست اسرارهم ودليلي دیگر بر دفع
توهم مذکور بر تقدیر تسلیم اجماع اینست که بدرستیکه اهل حل وعقد که
اجماع آنها دلیل شرعی باشد واجب است که مومن باشند بمفاد
ومراد لا اله الا الله که عینیت است پس هرگاه که ایمان آورده باشند
بمراد ومفاد لا اله الا غیر الله که غیریت است پس ازینجهت مومنان چگونه
اهل حل وعقد شدند پس نیستند اهل حل وعقد مگر صوفیان
موحدین قدست اسرارهم وایضا قد ذهب الزمخشری الی
ان لا حاجة الی التاویل والتقدیر فانهم فی عصر واحد او ازمنة
متقاربة اذ التاویل والتقدیر بصدد اولا ممن صدر واحدا لا من حیث
الاجماع ثم قلده آخرفاخرو لهم جرا للتوفیق بین الحکم بالتاویل والتقدیر
بین الوهم ودلیل دیگر بر عدم اتفاق اهل حل وعقد اینست
که جار الله زمخشری رحمة الله علیه که از اجله علما بوده است
رفت بسوی اینکه نیست حاجت بتقدیر خبر لا نفی جنس ومعنی
لا اهل ولا مال شلا نفی الاهل والمال گفته پس کجاست اتفاق
بر تقدیر موجود از علما در عصر واحد یا زمانه های متقاربه زیرا که

بآن در حدیث ثم یفشو الکذب پس این تقلید مثل تقلید نیست که از
قول مشرکین مفهوم می شود که ترجمه اش اینست که این بت پرستی
چیزیست که یافته ایم بران آبای خود را پس خارج شد این اجماع
وہمی از حد لا یجتمع امتی علی الضلالة و علیکم بالسواد الاعظم و ہویدا
گردید که جماعة ارباب تاویل و تقدیر مذکور سواد اعظم نیست که قابل تمسک
باشد پس اتفاق و اجماع شان بر تاویل و تقدیر مذکور ہمچو اتفاق نصاری
است بر سه گفتن معبود و بنا بخدا از تثلیث و ازین اجماع و تقلید
کہ بر تاویل و تقدیر است التفات اکرا لبعة اعلم ان لا الہ الا اللہ بسملة
الشریعة و محمد رسول اللہ فاتحتہا و العقاید الحقة لبنتہا و الاحکام المحکمة
ناسبہا فمن لم یقف بالبسملة فکلیف یقف بقاتحتہا فیسری الغلط فی
الاول الی الثلثة الاخیر و فکلیف یفتح العقاید و الاعمال لعدم الوقوف
بالبسملة فنعوذ باللہ من عدم الوقوف تحریر چہارم ببیان فروض متعلقہ کلمہ
طیبہ است و اینکہ صحت عقاید و اعمال از اصول و فروع موقوف بر درک
معنی کلمہ طیبہ است بدانکہ لا الہ الا اللہ بسم اللہ مصحف شریعت است
و محمد رسول اللہ سورہ فاتحہ آن و عقاید حقہ اسلام کہ مبنی بر کلمہ طیبہ اند

بر ایمان خود و آما هر یکی از امر اول و دوم پس محقق شد فرضیت آن هر دو نیز تبعا
بحجت موقوف بودن امر سوم بر انها چه مقدمه واجب واجب می باشد پس
نظر کن بسوی عکس که ادراک نکرد مضمون کلمه طیبه را چگونه حاصل خواهد شد
برای او تصدیق بحقیقت مضمون کلمه و هرگاه تصدیق مذکور حاصل نشد استقامت
و استدامت بر کدام چیز خواهد کرد پس فوت شدند فروض سه گانه بسبب
عدم ادراک مضمون کلمه پس کسیکه ادراک نکرد مضمون کلمه را چگونه دعوے
ایمان میکند النهج الثامنة اعلم ان الالهة المرجوة الا واحدة قد اولوا
المحكم وهو لا اله الا الله دلالته ويدل على توحيده سبحانه وحرفوا ما عن موضعها
الا انهم آمنوا بالجبر الثاني وهو محمد رسول الله فحصل لهم الايمان بالمحكم
في ضمن الايمان بالجبر الثاني فلهم ايمان حكمي لا حقيقي بخلاف المشركين
فانه ليس لهم ايمان اصلا لا حقيقي ولا حكمي فظهر حجة اخراج اهل الكتاب
من المشركين بقوله تعالى لم يكن الذين كفروا من اهل الكتاب والمشركين
الى اخره وقوله تعالى لقد كفر الذين قالوا ان الله ثالث ثلثة والا فالمقام
يقتضي ان يقال لم يكن الذين اشركوا من اهل الكتاب والعرب وكذا
لقد اشرك الذين قالوا ان الله ثالث ثلثة تمرة پنجم در بیان

حق فقد آمنوا برسالة محمد ونبوته من حيث لم يشعروا لما مر فلم نكفل
من الايمان الحكمي بلا اله الا الله كما ذكرنا لاهل الاسلام طرا
بخلاف المشركين فانه ليس لهم ايمان بلا اله الا الله لا حقيقة
ولا حكما فمن ضمن الايمان بكتاب ورسول ونبي ظاهر شد وجه حلال
بودن زنان اهل كتاب يعني جواز نكاح مومن بازن كتابيه زيرا كه
اهل كتاب هرگاه ايمان آوردند باينكه دين موسى حق است يا اينكه
انچه آورد عيسى حق ست پس بتحقيق ايمان آوردند آنها برسالت
ونبوت محمد در ضمن ايمان سبب جهل بحيثيتيكه آگاه نشدند بر ايمان رسالت
محمد بوجهيكه گذشت از نيكه در توريت و انجيل حقيت نبوت ورسالت
انحضرت نيز مندرج ست و اهل كتاب بدان ايمان دارند پس
اهل كتاب رهست نصيبي از ايمان حكمي بلا اله الا الله چنانكه
ذكر كرديم براي تمامي اهل اسلام بخلاف مشركان زيرا كه نيست
آنهارا ايمان بلا اله الا الله هرگز نه حقيقة ونه حكما وضمن ايمان بهيچ
كتاب وهيچ رسول سوال اگر گوئي كه هرگاه ايمان حكمي بكلمه طيبه مر اهل
كتاب را حاصل ست چنانكه مومنان را پس فرق ميان مومنان

مشرکان و سلامت باد بر همه پیغمبران علیهم السلام والحمد لله رب العالمین

اختتام صد شکر بدرگاه ایزد بیهمال که ترجمه این رساله بیمن ارشاد حضرت مولانا مخدوم امام سلمه الله المتعال صورت اختتام یافت مترجم آنم امید از عنایات خاص کریم مطلق و مرحمت خاصان حق آن دارد که امت مرحومه را توفیق رفیق شود تا بدیده انصاف درین کلمات حقه نگرند و بچشم بهدی به سن بشار بهره ور شوند ؎

یا الهی حرمت آنکس کز تو — کرده اتمام نعمتها براو
کرده اکمال دین پاک وی — داده در دست ما فتراک وی
خاتم فص رسالت مصطفیٰ — برنگین دل محمد یافت جا
چونکه کردی ختم این چندین ورق — مهر بردار از سر مختوم حق
چشم بند امت ختم رسل — دور کن یارب بیمن چار قل
تا نه بیند عین کس جز عین حق — سینه گردد غیر را از رشک شق
از تو نور الله دارد این دعا — سوی نور الله دره بنما مرا

برکت اولاد پاک فاطمه
یا الهی خیر گردان خاتمه

خاتمہ طبع شرح کلیات اقبال علی مسمی بنور الاطلاق فارسی
از خیابان لزوم دولت را مژده کز فروغ بخش
بزم حقیقت آرایش خلعت طبع تازه زیباتر
برآمده و یعنی شرح کلیات اقبال علی الاطلاق
طراز معارف و حدائق معانی جواهر فخیره
بخیل مولانا عبد الرحمن قطب سرا
مطلق فارسی مصنفه جناب
مولوی محمد ابن مولوی شمس الدین
مسکن محله دهلی دروازه سنگ
طبع شد در مطبع نامی منشی نولکشور
واقع لکھنؤ بار اول
مطبوعہ شد

صد پند مسعود مند۔ لقمان حکیم مع چار رسائل
جلی قلم خوشخط۔
۱۔ رسالہ سعادت نامہ۔
۲۔ رسالہ خواجہ عبداللہ۔
۳۔ رسالہ تحفۃ الملوک۔
۴۔ رسالہ منہاج العارفین۔
مطالب رشیدی۔ رموزات فقر و تصوف
از شاہ تراب علی کاکوروی۔
سرور العباد شرح قصیدہ بانت سعاد۔ مصنفہ
مولوی حاجی عبدالحافظ محمد نذیر۔
پندنامہ عطار۔ نصائح و رموزات تصوف مصنفہ
حضرت شیخ فریدالدین عطار۔
کیمیائے سعادت۔ جو جامع شریعت و حقیقت
ہے مصنفہ امام محمد غزالی رحمۃ اللہ علیہ۔
اخلاق جلالی محشی مصنفہ ملا جلال الدین دوانی۔
اخلاق ناصری۔ مصنفہ محقق نصیرالدین طوسی۔
اخلاق محسنی۔ درسی متداول از ملا حسین واعظ کاشفی
گلشن اسرار۔ رموز تصوف کا بیان مصنفہ مولوی انور علی۔
می باید شنید۔ لب لباب اندرز و نصائح حکیمانہ مصنفہ
مولوی رفعت علی رفعت۔
مکتوبات دوام سبحانی۔ تین جلدیں مع رسالہ
رد روافض و رسالہ مصطلحات حضرات صوفیہ
اسمیں مکاتیب و ارشادات حضرت مجدد و اعظم ثانی ہیں۔
۱ جلد۔ میں اکیسویں مکتوب ہیں جمع کردہ
شاہ یار محمد بموجب ارشاد حضرت۔
۲۔ جلد۔ تالیف شاہ عبدالحق۔
۳۔ جلد۔ تالیف شاہ محمد نعمان۔
۴ جلد۔ رسالہ رد روافض۔
۵ جلد۔ رسالہ مصطلحات صوفیہ۔
گنجینہ عرفان۔ بعنوان مذاق اہل تصوف مصنفہ
حضرت شیخ فریدالدین عطار و غیرہ عرفا۔
رسالہ غوثیہ مسمی بہ نشاط العشق۔
از ارشادات حضرت غوث اعظم رح
بوستان محشی۔ جلی قلم مانند وسط قلم قطعہ
کمال خوشخط مصنفہ حضرت شیخ سعدی۔
ایضاً۔ دو مصرعہ جلی خوشخط۔
ایضاً۔ قلم اوسط۔
ایضاً۔ مصرعہ متن و حاشیہ میں۔
ایضاً۔ مترجم بترجمہ نظم اردو ہموزن شعر بہ شعر
مرجمہ از نتیجہ طبع محشی گنبد پرشاد تخلص
انفاس الاکابر و انوار الضمائر۔ در رسالہ
معرفت عرفان میں مصنفہ مولوی محمد نعیم اللہ۔

مثنوی شاہ بوعلی قلندر - عارفانہ مضمون از شاہ بوعلی قلندر -

مثنوی مولوی روم - نہایت خوشخط چار مصرع پر شش دفتر مشہور از نتیجہ طبع عرفانی حضرت مولانا جلال الدین رومی بالحاق دفتر ہفتم -

شرح مثنوی روم - حامل المتن بسیط شرح ہر نادر از تصنیفات مولانا عبدالعلی ملقب بحر العلوم متین جلدین

ایضاً مسمی بہ **لطائف معنوی** - تصنیف مولوی عبداللطیف -

ایضاً مسمی بہ **مکاشفات رضوی** - مصنفہ مولوی محمد رضا -

مجموعہ کلیات مثنویات - مشتملہ دہ رسالہ ذیل از حضرت شیخ فریدالدین عطار -

۱ - رسالہ جوہر الذات - ۲ - رسالہ میلاج -
۳ - رسالہ الٰہی نامہ - ۴ - رسالہ مختار نامہ -
۵ - رسالہ منطق الطیر - ۶ - رسالہ بلبل نامہ -
۷ - رسالہ تذکرۃ الاحباب - ۸ - رسالہ مفتاح الفتوح
۹ - رسالہ مصیبت نامہ - ۱۰ - رسالہ پند نامہ عطار -

مثنوی سلسبیل - در وعظ از حکیم منور حسین امروہوی

مجالس العشاق - بالتصویر از امیر سلطان حسین نبیرہ شہنشاہ امیر تیمور -

منطق الطیر - نادر مثنوی مخاطبات طرفین کے اور جوابات انکے مصنفہ حضرت فریدالدین عطار -

اخلاق و تصوف اردو

جامع الاخلاق - ترجمہ اردو اخلاق جلالی - مترجمہ مولوی امانت اللہ -

نکات احسانی - دو جلدین ایک جلد مین نکات اردو کا بیان دوسری مین نکات فارسی کا مصنفہ حکیم احسان علی وکیل

ذخیرۂ سعادت - یہ بھاشا بلاس شتک کی دو فصل اول و آخر کا ترجمہ ہے تہذیب اخلاق ہین مترجمہ لالہ لال جی کاکوروی

نور العین - ترجمہ مجمع البحرین - مصنفہ شاہنوازدہ دارا شکوہ تصوف مین ہے -

دستور المعاش - طریقہ آموزی معاش مولفہ و مترجمہ جان مارکویس لیڈی صاحب -

دائرہ علم - حصہ اول انگریزی سے چند معلومات مرتبہ مولوی محمد کریم بخش میر منشی -

مفید الصبیان - نثر مجموعہ سبق ہائے مشعر معلومات متعلقہ علم تواریخ و جغرافیہ وغیرہ ہر قسم مفید مولفہ رائے درگا پرشاد صاحب -

گلشن عبرت - حکایات دلچسپ و مرغوب مصنفہ سید غلام حیدر خان اکسٹرا اسسٹنٹ -